

Uloga obrazovnog sistema kao generatora kulture sjećanja u Bosni i Hercegovini: kako se učimo sjećati?

Edina Đurković

Na prvom mjestu, svi smo ljudi, ne postoji identitet iznad toga. Kako bismo spriječili zlo i nasilje, trebamo učiniti da naši drugi identiteti koegzistiraju s našom zajedničkom humanošću. Trebalo bi nas naučiti da slušamo jedni druge.

Sadržaj

1. Uvod	2
2. Opis problema	4
2.1. Obrazovanje i kultura sjećanja kao generatori reintegracije/dezintegracije BiH	4
2.2. Uzroci amnezije u obrazovnom sistemu BiH	5
2.2.1. Pravni okvir	6
2.2.2. Politička volja	8
2.2.3. Sadržaj udžbenika	13
3. Policy opcije	17
3.1. Policy opcija 1: sadašnja politika – nacionalna grupa predmeta	18
3.2. Policy opcija 2: eliminacija nacionalne grupe predmeta i stvaranje zajedničkih udžbenika za sve kao put ka okončanju segregacije i asimilacije u školama	19
3.3. Policy opcija 3: lične priče kao generator kulture sjećanja u školama	20
4. Zaključci i preporuke	22

Sažetak

Ovaj rad je fokusiran na reintegrativni efekat koji bi kultura sjećanja moglo imati u uslovima minimalne politizacije. Glavno pitanje je kako osigurati vidljivost u javnosti za alternativne, subkulturne i vaninstitucionalne faktore koji imaju potencijal za stvaranje objektivnije, depolitiziranije i inkluzivnije kulture sjećanja. U uslovima etnifikacije javne sfere, posebno od strane etnički baziranog obrazovnog sistema, priče žrtava i ljudi koji su preživjeli rat ostaju nevidljive širem društvu. Polazna pretpostavka ovog istraživanja je da javna svjedočanstva žrtava svih etniciteta mogu pružiti priliku za stvaranje kulture sjećanja koja bi bila inkluzivna i suosjećajna prema etnički „drugim“, pri čemu bi dosad marginalizirane grupe dobile glas i priliku da sudjeluju u procesu izgradnje kulture sjećanja kroz metodu pripovijedanja. Na ovaj način, javna svjedočanstva bi mogla postati ključni faktor u procesu depolitizacije javnog diskursa, te samim tim pridonijeti obnovi društvene kohezije unutar bosanskohercegovačkog društva. Ovo istraživanje je fokusirano na problem etnifikacije kulture sjećanja putem obrazovnog sistema u Bosni i Hercegovini koja se dešava na štetu međuetničkog povjerenja u društvu. Zbog toga ću ispitati glavne odlike današnjih javnih politika vezanih za obrazovanje u osnovnim i srednjim školama u svjetlu njihova utjecaja na međuetničku toleranciju među učenicima. Elaborirat ću ko su akteri koji bi mogli najviše utjecati na reformu obrazovanja kako bi ga učinili manje etnocentričnim i više orijentiranim ka univerzalnim ljudskim vrijednostima umjesto pojedinačnim etničkim interesima. Naposljetku, identificirat ću glavne prepreke koje sprečavaju da obrazovni sistem bude instrument reintegracije bosanskohercegovačkog društva i detektirati moguće načine kako ukloniti spomenute prepreke.

1 Uvod

Kontekst problema. Kultura sjećanja, kao kolektivno viđenje prošlosti, može biti inkluzivna – smatrana promjenjivim procesom punim poštovanja prema razlikama, ili ekskluzivna – smatrana konačnom i neupitnom interpretacijom ratnih događaja, s težnjom da prida negativne konotacije etnički „drugim“. Priroda kulture sjećanja odražava temeljne vrijednosti unutar društva. Pretpostavlja se da na dominantne zajedničke vrijednosti najveći utjecaj imaju društveno-politički odnosi, zbog toga što prošlost često uzima oblik u skladu s postojećim aktualnostima i problemima unutar određenog društva (Kattago, 2001). Prema Gellnerovom mišljenju, nacionalizam se pojavljuje onda kada postoje vrlo uporna politička nastojanja za poistovjećivanjem kulture s politikom u korist nacionalnog ponosa i nacionalnih osjećaja (citirano iz Kapo, 2012). Politizacija kulture se događa kada je kultura reducirana na jedan od svojih elemenata, bila to religija, jezik ili drugo kulturno obilježje (Vrcan, 2003). Manipuliranje s kulturom sjećanja često je posljedica proizvoljne reinterpretacije različitih pojedinačnih iskustava od strane raznih aktera koji zloupotrebljavaju pojedinačne priče, kako bi stvorili kolektivno pamćenje koje odgovara njihovim interesima (političari, mediji, civilno društvo, vjerske zajednice ili etnički bazirani obrazovni sistemi). U Bosni i Hercegovini (u daljem tekstu BiH), obrazovni sistem se pojavljuje kao glavni kultivator nacionalizma, zbog svog fragmentiranog ustrojstva, etnički obojenog programa i udžbenika. Stoga se obrazovanje u BiH čini idealnim alatom za mirnu etničku mobilizaciju i indoktrinaciju, provocirajući dalje sukobe i nasilje, kao što se već i dogodilo 1990-ih na teritoriji bivše Jugoslavije.¹

¹ Pogledati: Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti, Beograd, 1986.

Kolektivno pamćenje ima važnu ulogu u procesu pomirenja, a obrazovni sistem je jedan od ključnih prijenosnika historijskog znanja, te generator načina na koji se historija doživljava (Diegoli, 2007). Škole, kao obrazovne i pedagoške ustanove, imaju odgovornost da učine učenike više empatičnim i tolerantnijim, što je posebno važno u postkonfliktnim društvima. Tamo gdje ne postoji otvorena i sveobuhvatna javna rasprava o prošlosti, sjećanje često ostaje unutar kruga porodice, stvarajući situaciju u kojoj paralelna, intimna i potisnuta sjećanja, bez prilike da budu izgovorena ili javno raspravljana, postanu gorivo za dodatne sumnje, međuetničku distanciranost, pa čak i mržnju (Diegoli, 2007). Škole trebaju biti mehanizmi za „uništenje“ dezintegrativnih praksi ove vrste kao i osnovni alat za društvenu koheziju.

Definicija problema. Etničke tenzije u BiH su intenzivnije danas nego prije nekoliko godina; ovo je naročito vidljivo prilikom obilježavanja tragičnih događaja koji su se desili za vrijeme rata (Majstorović, 2012; Bećirović, 2012). U nedavnoj studiji, preko 80% ispitanika je odgovorilo da je neophodno pričati o svakom aspektu rata u otvorenoj raspravi kako bi se izbjegle različite interpretacije ratnih događaja (UNDP BiH, 2011). Još jedna nedavna studija o procesu pomirenja i izgradnji povjerenja u bosanskohercegovačkom društvu (u daljem tekstu bh. društvo) pokazala je kako većina ispitanika smatra da su obrazovne institucije i prosvjetni radnici najvažniji akteri u procesu pomirenja, te kako oni trebaju stvoriti uslove za međuetničku koegzistenciju i povjerenje (Wilkes et al, 2012). Ipak, ovo istraživanje je pokazalo kako postojeće obrazovne politike ne mogu odgovoriti gorespomenutim javnim očekivanjima. Zbog samog pravnog okvira, obrazovne politike su uglavnom vođene lokalnim političkim interesima. Mnoge međunarodne obaveze, posebno one vezane za diskriminaciju, sadržaj udžbenika, predavanja iz historije i obrazovanja o ljudskim pravima nisu nikad ispunjene. Administrativno i etnički fragmentirano osnovno i srednje obrazovanje u BiH sa svojom nacionalnom grupom predmeta (u daljem tekstu NGP) je daleko od odražavanja i promoviranja koegzistencije, međuetničkog povjerenja, interkulturalnog dijaloga i inkluzivne kulture sjećanja. Institucionalno ignorisanje u pogledu sadržaja NGP-a je

prisutno u velikoj mjeri, iako neka ministarstva istovremeno misle kako je potrebno provesti reviziju NGP-a, no, još uvijek ne postoji politička volja za stvaranje zajedničkog obrazovnog plana i programa.² Institucionalna šutnja o ratu iz 1990-ih stvara prostor za vrlo opasan fenomen takozvanih skrivenih planova i programa – prosvjetni radnici, mahom osobe koje su i same preživjele rat, te stoga i emocionalno uključene u probleme rata, imaju slobodu da u učionicama interpretiraju svoje viđenje ratnih događaja, posebno u slučajevima kada udžbenici iz historije ni ne postoje. Vannastavne aktivnosti su uglavnom orijentirane ka slavljenju jedne etničke grupe. Zajedničko jezgro nastavnih planova i programa (u daljem tekstu ZJNPP), čija je implementacija predviđena Okvirnim zakonom o osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH iz 2003. (u daljem tekstu OZOSO)³, nije implementirano u zadovoljavajućoj mjeri. Ministarstva s državnog i federalnog nivoa nemaju neku značajniju moć nad obrazovnim sistemom zbog ustavnog ustrojstva BiH. Do sad, svi pokušaji da se uskladi nastavni plan i program bili su neuspješni (osim u Brčko distriktu BiH). Svi ovi faktori utječu na diskriminatorne politike unutar obrazovnog sistema BiH (Koordinacija ministara obrazovanja u FBiH, 2012).

Ciljevi policy studije. Dezintegrativna obilježja kulture sjećanja u BiH postavljaju pitanje na koji način je ona stvorena, te šta bi se moglo promijeniti u tom smislu; kako pronaći metodu kako bi se obrazovni sistem učinio manje etnocentričnim i više orijentiranim ka razvoju kognitivnih i društvenih vještina kod učenika, kako bi oni bili spremni i voljni živjeti u multietničkom društvu, te poštovati osobe drugačijeg etničkog porijekla. Glavni cilj ovog istraživanja je da doprinese „humanizaciji“ viđenja prošlosti i ratova kroz obrazovni sistem. Ono ima za cilj da: a) analizira relevantne aktere u procesu stvaranja obrazovnih politika u svjetlu njihovog utjecaja na kulturu sjećanja; b) identificira primjere dobre prakse i/ili nove metode kroz koje bi obrazovni sistem mogao pridonijeti empatiji i solidarnosti prema etnički „drugim“, s namjerom da u procese kulture sjećanja doda nove vrijednosti koje bi olakšale reintegraciju bh. društva. Također cilja da doprinese oblažavanju ili bar dovođenju u pitanje etnocentričnih narativa u osnovnim i srednjim školama putem uvođenja ličnih priča običnih ljudi o njihovim iskustvima i preživljavanju u ratu u obrazovni sistem, s glavnim naglaskom na međuetničkom prijateljstvu tokom rata i drugim pozitivnim primjerima suosjećanja i koegzistencije. Ne postoje neka značajnija istraživanja o mogućim efektima koje bi individualno pripovijedanje i javna svjedočanstva žrtava mogli imati u pogledu reintegracije BiH, osobito ako se priče žrtava učine vidljivijim kroz službeni obrazovni sistem.⁴ U javnoj sferi BiH nema mjesta za slušanje priča o međuetničkim prijateljstvima u ratovima, te drugim pozitivnim primjerima suosjećanja i koegzistencije. Pozitivni efekti koje je pripovijedanje dosad imalo unutar pokreta i organizacija civilnog društva (kao što je Inicijativa za REKOM⁵ ili baza podataka Shoah Fondacije⁶) ne moraju nužno značiti da bi slične prakse bile uspješne i primjenjive u obrazovnom sistemu BiH – stoga, jedna od osnovnih uloga ovog istraživanja jeste da ispita političku volju za takvo djelovanje i prije svega da ponovo razmisli o potrebama i interesima učenika.

Metodologija i limitiranost policy studije. Kako bih ocijenila političku klimu u pogledu pitanja koja se tiču ove studije, poslala sam upitnik svim institucijama iz polja obrazovanja, te dobila odgovore na upitnik od 12 institucija vlasti (preko e-maila, poštom ili lično). Obavila sam 19 intervjua s predstavnicima institucija vlasti, organizacijama civilnog društva, međunarodnim organizacijama, te pojedincima koji su uključeni u obrazovnu problematiku. Na kraju, lično sam sprovedla anonimno istraživanje na uzorku od 354 učenika koji prate hrvatski i federalni nastavni plan i program. Posjetila sam sedam škola (šest osnovnih škola – od toga su tri bile takozvane dvije škole pod jednim krovom – i jednu srednju školu). Nisam bila u prilici posjetiti škole u Republici Srpskoj (u daljem tekstu RS), zbog toga što sam primila službenu izjavu ministra

² Privremeni sporazum o zadovoljavanju posebnih potreba i prava djece-povratnika uspostavio je *nacionalnu grupu predmeta*: jezik, književnost, historija, geografija i vjeronauk; zaključak o stavovima političara baziran je na odgovorima dobijenim od 10 ministarstava obrazovanja u BiH.

³ Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH (Službeni glasnik BiH, broj 18/03) predviđa zajednički nastavni plan i program – sadržaj predmeta koji je obavezan za sve učenike u osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH.

⁴ Nihad Kreševljaković, izvršni producent Internacionalnog teatarskog festivala MESS, historičar i jedan od glavnih organizatora projekta *Modul memorije* kaže da, prema njegovom mišljenju, javna svjedočanstva imaju veliki pomirbeni efekat, iako ne postoje nikakve službene statistike o tome (Konferencija organizirana od strane Humanity in Action, Sarajevo, 29. juni 2012).

⁵ Regionalna inicijativa civilnog društva (okuplja preko 1800 organizacija civilnog društva u regiji) za osnivanje Regionalne komisije za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim kršenjima ljudskih prava počinjenim na području nekadašnje Jugoslavije u periodu od 1991. do 2001.

⁶ Godine 1994. Steven Spielberg je osnovao The Survivors of the Shoah Visual History Foundation, s glavnim ciljem da skupi i sačuva video svjedočanstva osoba koje su preživjele holokaust.

prosvjete i kulture RS, Antona Kasipovića, prema kojoj mi nije dopušteno provoditi istraživanje u školama na teritoriji RS-a. U pogledu drugih izvora, uglavnom sam koristila postojeće analize, studije i službene izvještaje iz oblasti obrazovanja i kulture sjećanja.

Limitiranost ove studije se ogleda u sljedećem: a) pokazalo se kao pravi izazov doći do predstavnika vlasti, vjerovatno zbog same prirode teme; b) općenito, direktori škola nerado pričaju o ovoj temi; c) direktorima škola uglavnom nije dozvoljeno davati istraživačima odobrenja za obavljanje istraživanja bez saglasnosti nadležnog ministarstva, što predstavlja indikator za priličnu politizaciju obrazovnog sistema u BiH.

Koncept rada. U dijelu *opis problema* pokušati ću naći indikatore koji će pokazati zašto kultura sjećanja, koja je stvorena kroz postojeći obrazovni sistem u BiH, ne odgovara jednom od ciljeva obrazovanja, navedenom u OZOSO-u: razvijanje svijesti o pripadnosti državi BiH.⁷ Studija će također elaborirati nedosljednosti između postojećih obrazovnih politika i međunarodnih obaveza koje se odnose na zabranu diskriminatorskih praksi u obrazovanju, posebno kada je u pitanju Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda (ECHR), koja je dio pravnog sistema BiH i koja ima primat nad svim ostalim zakonima,⁸ kao i još neke međunarodne konvencije iz polja obrazovanja koje BiH mora poštovati.⁹ U dijelu *policy opcije*, pokušat ću pronaći opciju koja bi bila **izvediva u kratkom periodu, barem u formi pilot projekta, te pravno bazirana, prihvatljiva i dostupna svim učenicima**. U dijelu *zaključci i preporuke*, bit će objašnjeno vlastima, međunarodnim organizacijama i organizacijama civilnog društva kako implementirati izabranu policy opciju, te kako tretirati i razmotriti problem prepoznat u dijelu *opis problema*.

⁷ Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH (Službeni glasnik BiH, broj 18/03).

⁸ Član II.2 Ustava BiH kaže: „Prava i slobode predviđeni u Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda i u njenim protokolima se direktno primjenjuju u BiH. Ovi akti imaju prioritet nad svim ostalim zakonima.“

⁹ Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, postprijemne obaveze Vijeća Evrope, Konvencija o pravima djeteta.

2 Opis problema

U ovom dijelu pokušat ću objasniti zašto postoji sljedeći problem: kultura sjećanja generirana kroz postojeći obrazovni sistem i obrazovne politike u BiH ne korespondira s jednim od ciljeva obrazovanja koji je naveden u OZOSO-u: razvijanje svijesti o pripadnosti državi BiH, te se takođe ne pokorava međunarodnoj obavezi da se obrazovanje učini prihvatljivim svim učenicima. Prilikom tog pokušaja, identificirat ću: a) zašto fragmentirano obrazovanje za sobom povlači i fragmentirano kulturno pamćenje i koji efekt ono ima na reintegraciju BiH; b) koji faktori i procesi unutar obrazovnog sistema doprinose fragmentiranoj kulturi sjećanja u BiH koja otežava reintegraciju države?

2.1 Obrazovanje i kultura sjećanja kao generatori reintegracije/dezintegracije BiH

U teoriji pomirenja postoji strukturalno i kulturalno pomirenje. Strukturalno (političko, institucionalno) pomirenje ima za cilj pronaći politički i institucionalni okvir kako bi stvorilo minimalne uslove za mirnu koegzistenciju u postkonfliktnom društvu (Bloomfield, 2006). Karakterizira ga odsustvo ličnog (direktnog) nasilja.¹⁰ Kulturalno (društveno, popularno) pomirenje cilja da stvori uslove za saradnju, suosjećajnost i dijalog između ljudi koji pripadaju kolektivima koji su se sukobili jedni s drugim tokom oružanog sukoba (Bloomfield). Njegova karakteristika je odsustvo strukturalnog (indirektnog) nasilja.¹¹ U slučaju BiH, Dejtonski mirovni sporazum je osigurao odsustvo ličnog nasilja, što je zasigurno bio najveći prioritet, ali je u isto vrijeme i stvorio sve preduslove za strukturalno nasilje.¹² Već sam spomenula studiju javnog mnijenja u pogledu najutjecajnijeg mehanizma u procesu pomirenja u BiH – obrazovanja. Osim toga, većina učenika (255 od ukupno 354) u sedam škola gdje sam radila istraživanje odgovorila je da mediji potiču antagonizam, agresivnost, sumnju i distanciranost između različitih etničkih grupa u BiH. Također, znatan broj

¹⁰ Odsustvo ličnog (direktnog) nasilja odnosi se na odsustvo terorizma, rata, napada, nereda i slično. Pogledati: Singh Grewal, Ballit. *Johan Galtung: Positive and Negative Peace*, School of Social Sciences at Auckland University of Technology, 2003.

¹¹ Odsustvo strukturalnog (indirektnog) nasilja odnosi se na odsustvo diskriminacije, društvene nepravde, siromaštva, aparthejda i slično. Pogledati: Singh Grewal, *Johan Galtung: Positive and Negative Peace*.

¹² Dejtonski mirovni sporazum je uspostavio fragmentirani obrazovni sistem u BiH, budući da su 10 kantonalnih ministarstava obrazovanja, Ministarstvo obrazovanja RS i Odjeljenje za obrazovanje Brčko distrikta dobili ovlasti da kreiraju obrazovne politike u BiH koje su često rezultat političkih i nacionalističkih tenzija među etno-političkom elitom.

učenika izjavio je da su roditelji i njihove ratne traume glavni razlog zašto oni ili njihove kolege imaju predrasude prema etnički „drugim“ učenicima, te kako su njihovi roditelji također odgovorni za to što učenici u BiH ne idu zajedno u škole, čak iako bi to željeli (učenici iz sedam osnovnih i srednjih škola u BiH, lična komunikacija, 2013). Škola bi trebala biti mjesto gdje će se raspravljati o nedavnim ratnim događajima, ne samo zato što su bitni – možda je važnija činjenica da su ratni događaji pogrešno interpretirani i zloupotrijebljeni od strane medija i u neposrednoj okolini djeteta, te škola ima zadaću „dekontaminacije“ kako bi oslobodila djecu od predrasuda, raspravljajući o istim događajima i sjećanjima iz rata na objektivniji i inkluzivniji način i omogućavajući svim stranama da se njihov glas čuje. Povrh toga, UN-ova Rezolucija A/RES/60/147 propisuje da postkonfliktne države imaju dužnost da uče o osnovnim principima međunarodnog humanitarnog prava, a jedan od njih je sigurno i nedopustivost nasilja usmjerenog protiv nenaoružanih civila, bez obzira na njihovu pripadnost određenoj grupi. Umjesto toga, sve etničke grupe u BiH koriste obrazovni sistem kako bi predstavile isključivo sebe kao žrtve, ne preuzimajući nikakvu odgovornost za ratne zločine i nasilje (Diegoli, 2007). Kako je primijećeno u jednoj studiji o obrazovnom sistemu u BiH, *obrazovni sistem koji drži mlade ljude podijeljenim, tako pomažući razvoj predrasuda i stereotipa, kritična je prepreka pomirenju* (Clark, 2010). Segregacija i asimilacija uzrokovane fragmentiranom administracijom u obrazovnom sistemu BiH i različitim nastavnim planovima i programima dijeli djecu po etničkim linijama ili asimilira djecu koja su u manjini na određenom području, uzrokujući da se ona osjećaju potcijenjeno i diskriminirano. Ova situacija čini djecu manje tolerantnom prema onima koji pripadaju drugim etničkim grupama.

Slučaj bivše Jugoslavije pokazuje kako kultura sjećanja generirano kroz obrazovanje utječe na reintegraciju/dezintegraciju države. Tokom Drugog svjetskog rata, građanski rat na teritoriji bivše Jugoslavije se vodio uporedo s ratom protiv stranih okupatora. Odluka jugoslovenskog predsjednika Josipa Broza Tita odnosila se na to da se ne bi trebalo raspravljati o istini o „ratu unutar rata“ radi očuvanja jedinstva i napretka svih jugoslovenskih naroda (Đokić, 2002). Službeno pamćenje generirano kroz javni prostor i obrazovni sistem opisuje Drugi svjetski rat kao trijumf jugoslovenskih naroda nad stranim neprijateljem. Budući da je rasprava o „ratu unutar rata“ bila zabranjena u službenom diskursu, ostavljen je prostor za stalno ponavljanje potisnutih privatnih sjećanja u intimnim društvenim krugovima. Zbog novog ustavnog ustrojstva iz 1974, nadležnost u domenu obrazovanja prebačena je sa saveznog na republički nivo. Od tada se nacionalistička retorika, koja je za cilj imala dezintegraciju jugoslovenskog identiteta, počela pojavljivati u udžbenicima historije, naglašavajući pojedinačne etnonacionalne historije nauštrb zajedničkog jugoslovenskog historijskog nasljeđa. Tokom 1990-ih, nacionalistička i separatistička retorika preplavile su udžbenike. U tom procesu, ideali etničkog nacionalizma u udžbenicima iz 1990-ih vrlo su jednostavno zamijenili ideale socijalizma, zbog činjenice da učenici nisu imali naviku kritički pristupati historijskim problemima predstavljenim u školama – za njih, istina u školama bila je neupitna. Obrazovanje nije bilo direktni uzrok rata na teritoriji bivše Jugoslavije u 1990-im, ali je bilo jedan od faktora koji su doprinijeli njegovom izbijanju (Diegoli, 2007).

2.2 Uzroci amnezije u obrazovnom sistemu BiH

Faktori koji izazivaju etnifikaciju obrazovanja i kulture sjećanja najčešće su pravni okvir u polju obrazovanja u BiH, etnocentrični sadržaj udžbenika, etnocentrični nastavni planovi i programi, kao i odsustvo političke volje za djelovanjem ka depolitizaciji obrazovanja, što se najčešće odražava u neispunjavanju međunarodnih obaveza (OSCE BiH, 2005). Diskriminacija, kao glavni pokretač dezintegracije države i element strukturalnog nasilja u BiH, generirana je i održavana kroz obrazovni sistem i, samim tim, kroz kulturu sjećanja i karakter gorespomenutih faktora.

2.2.1 Pravni okvir

Fragmentacija obrazovnog sistema počela je u Ustavu BiH. Ovaj pravni dokument ne sadrži nikakve specifične odredbe u pogledu obrazovanja. Štaviše, ne sadrži čak ni odredbe koje bi omogućile zaštitu od diskriminacije u obrazovanju. Stoga, bilo koji zakon protiv diskriminacije u obrazovanju ne može se podržati Ustavom BiH (Kapo, 2012). Prema Ustavu BiH, nadležnost u pitanjima obrazovanja prenesena je na entitete. U praksi, ovo znači da je usvajanje zakona o obrazovanju i obrazovnih politika prepušteno Ministarstvu obrazovanja RS, kantonalnim ministarstvima (10 kantonalnih ministarstava) i Odjeljenju za obrazovanje Vlade Brčko distrikta BiH (u daljem tekstu BD). Prema Organizaciji za evropsku sigurnost i saradnju – misija u BiH (u daljem tekstu OSCE BiH), u *Federaciji BiH, Zapadnohercegovačkom kantonu, Posavskom kantonu, kao i u nekim dijelovima Hercegovačko-neretvanskog kantona i Srednjobosanskog kantona, svi prate nastavni plan i program razvijen od strane Zavoda za školstvo Mostar. U dva potonja kantona također postoje škole koje koriste nastavni plan i program razvijen od strane Federalnog ministarstva obrazovanja, a ovaj nastavni plan i program se primjenjuje i u Unsko-sanskom kantonu, te Bosansko-podrinjskom kantonu. Sarajevski kanton, Tuzlanski kanton i Zeničko-dobojski kanton imaju drugačiji nastavni plan i program (razvijen od strane Federalnog ministarstva obrazovanja). Potonji, poput Hercegovačko-neretvanskog kantona i Srednjobosanskog kantona koriste dva nastavna plana i programa, u zavisnosti od toga koja etnička grupa predstavlja većinu. Brčko distrikt također ima svoj vlastiti nastavni plan i program, dok RS koristi nastavni plan i program izdat od strane Ministarstva obrazovanja i kulture RS (citirano iz Clark, 2010). Ovi „etnički obojeni“ nastavni planovi i programi uključuju NGP: historiju, geografiju, jezik i književnost, prirodu i društvo i vjeronauk. NGP je osnovana 2002. godine *Privremenim sporazumom o zadovoljavanju posebnih potreba i prava djece povratnika*, potpisanim od strane ministara obrazovanja iz oba entiteta. Sporazum je iniciran od strane Ureda visokog predstavnika u BiH (u daljem tekstu OHR) kako bi olakšao povratak interno raseljenih osoba nazad u njihove lokalne zajednice. Prema ovom sporazumu, obrazovne vlasti BiH bile su dužne pronaći dugoročna rješenja kako bi se ukinula segregacija i diskriminacija u školama, ali one do sada nisu uspjele izvršiti ovu obavezu (Sadiković, 2012). Prema nedavnim studijama, sadržaj NGP-a potiče segregaciju učenika i društva u cjelini (Trbić, 2007).*

Štaviše, decentralizacija Federacije BiH (u daljem tekstu FBiH) kroz obrazovni sistem dodatno je ojačana činjenicom da Federalno ministarstvo obrazovanja (u daljem tekstu FMON) koordinira rad 10 kantonalnih ministarstava, uglavnom u poslovima vezanim za udžbeničku politiku, ali nema moć da odlučuje, niti ima pravnu osnovu ili administrativne kapacitete da donosi odluke o pitanjima obrazovanja, najviše zbog toga što se kantonalna ministarstva u cijelosti finansiraju iz vlastitih sredstava. Čak su i pokušaji koordinacije bili neuspješni, jer hrvatska ministarstva smatraju da je FMON više orijentirano prema bošnjačkim interesima nego interesima hrvatske populacije u FBiH. Ovakav stav hrvatskih ministara postojao je 1999. (Kapo, 2012), i postoji još uvijek. Naime, članovi Koordinacije ministara obrazovanja i nauke u FBiH (u daljem tekstu Koordinacija), osnovane 2011, su ministri iz svih kantona osim onih s hrvatskom većinom. U pogledu ovog pitanja, postojeći sastav Koordinacije proistekao je iz činjenice da u svojim aktivnostima, kantonalna ministarstva obrazovanja još uvijek daju prioritet nacionalnim interesima nauštrb efikasnosti obrazovnog sistema. FMON pokušava uvesti integrirano školstvo u podijeljene škole kroz stvaranje multikulturalne nastave, te zagovara administrativno i pravno ujedinjenje škola (savjetnici federalnog ministra obrazovanja, lična komunikacija, 2013). Ove mjere su predviđene dokumentom Preporuke za eliminiranje segregirajućih i podijeljenih struktura u odgojno-obrazovnim ustanovama FBiH (Koordinacija ministara obrazovanja i nauke u

FBiH, 2012). Ovaj dokument takođe ima za cilj da ustanovi efikasniji sistem nadzora nad diskriminatornim praksama u školama u potencijalnoj saradnji s Ministarstvom civilnih poslova BiH (u daljem tekstu MCP). MCP nema neke značajnije ovlasti nad kantonalnim ministarstvima. Iako je obrazovanje pod nadležnošću MCP-a, ovo tijelo nema efektivnu moć ili mehanizme za implementaciju vlastitih odluka, budući da zakoni o obrazovanju na nivou BiH imaju karakter okvirnih zakona, te stoga institucijama na državnom nivou ne pružaju mehanizme za njihovu efikasnu primjenu. Ilustrativan primjer je Konferencija ministara obrazovanja na državnom nivou, sastavljena od 13 ministara i šefa Odjeljenja za obrazovanje BD-a, na kojoj se sve odluke moraju donositi konsenzusom. Nakon što se konsenzus postigne i odluka donese, ukoliko neki ministri ne implementiraju spomenutu odluku, MCP nema mehanizme za sprovođenje te odluke. Nužno je primijetiti da je u dva „miješana“ kantona, Srednjobosanskom i Zapadnohercegovačkom, administracija u obrazovanju striktno podijeljena po etničkim linijama (Kapo, 2012).

Budući da je MCP zadužen za nadgledanje implementacije OZOSO-a, upitnici o implementaciji OZOSO-a i usklađenosti kantonalnih/entitetskih/BD zakona sa spomenutim zakonom poslani su na adrese 13 ministarstava obrazovanja. Rezultati su predstavljeni u dokumentu *Informacija o implementaciji Okvirnog zakona o osnovnom i srednjem obrazovanju*. Problem u ovom dijelu predstavlja Srednjobosanski kanton, koji još uvijek nije usvojio zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju usklađen s OZOSO-om. Ministarstva u drugim administrativnim cjelinama eksplicitno potvrđuju punu usklađenost zakona s OZOSO-om, osim Zapadnohercegovačkog i Hercegovačko-neretvanskog kantona. Kantoni/entiteti/BD upitani su da li njihovi zakoni osiguravaju obrazovanje koje je u skladu s univerzalnim vrijednostima demokratskog društva. Svi su deklarativno potvrdili da su navedene vrijednosti ispoštovane i zaštićene kroz obrazovni sistem, ali je samo nekolicina spomenula na koji način su ove vrijednosti realizirane i koje su aktivnosti poduzete u tom smjeru (Unsko-sanski kanton i Sarajevski kanton su jedini ponudili neke konkretne informacije) (Ministarstvo civilnih poslova BiH, 2012). Kad su u pitanju potencijalne diskriminativne prakse u školama, ne možemo samo na osnovu izjava ministarstava sa sigurnošću zaključiti da li diskriminacija i demokratske vrijednosti postoje ili ne, s obzirom na to da one ne pružaju nikakve dodatne ili preciznije informacije o konkretnim mehanizmima i mjerama zaštite od diskriminacije, niti o garanciji postojanja demokratskih vrijednosti u školama.

Kako smo vidjeli do sada, pravni okvir na državnom nivou generira dva različita problema diskriminacije: dominantni model asimilacije (djeca koja pripadaju manjini nemaju izbora, već uče iz nastavnih planova i programa koje koriste etničke većine u školama, tako da etnička posebnost manjina nestaje) i model separacije/segregacije po etničkim linijama među djecom u jednoj školi („dvije škole pod jednim krovom“) (Koordinacija ministara obrazovanja i nauke u FBiH, 2012). Model monoetničkog obrazovanja generira diskriminaciju u većini škola u BiH. Ovaj model određuje koji će se nastavni plan i program koristiti na osnovu etničke većine u određenoj školi. Na ovaj način, djeca koja pripadaju manjinskim grupama marginalizirana su i diskriminirana, budući da nastavni planovi i programi u školama u BiH ne uzimaju u obzir potrebe pojedinca, već se samo pokoravaju potrebama etničke grupe koja na određenoj teritoriji predstavlja većinu. U mjestima gdje su etničke grupe jednako brojne, pregovarat će o potencijalnim rješenjima, u mjestima gdje je jedna grupa dominantna, ta grupa će nametnuti svoja rješenja, a to je tipičan slučaj diskriminacije u obrazovnom sistemu BiH (Veličković, 2012). Primjera radi, Hrvati i Srbi su manjina u Sarajevu, pa su u sarajevskim školama automatski diskriminirani zbog nastavnog plana i programa koji se koristi, te sadržaja udžbenika, posebno nacionalne grupe predmeta (Bećirović A., lična komunikacija, 2012). Tamo gdje ne postoje monoetničke škole, postoji drugi oblik segregacije: „dvije škole pod jednim krovom“.

U kantonima s „miješanom“ populacijom postoji fenomen „dvije škole pod jednim krovom“, gdje bošnjački i hrvatski učenici pohađaju nastavu u skladu s njihovim nacionalnim nastavnim planom i programom, ali unutar jedne školske zgrade (Diegoli, 2007). Ova praksa uspostavljena je na osnovu odluke OHR-a i prva škola te vrste formirana je 2001. godine iz praktičnih i edukativnih razloga. Cilj je bio potaknuti interno raseljene osobe koje nisu htjele da im djeca pohađaju nastavu zajedno s djecom iz drugih etničkih grupa na povratak u svoje lokalne zajednice. Međutim, ta praksa je naknadno prerasla u političko pitanje i postala eklatantan primjer segregacije u bh. školstvu. U ovim školama je često zabranjeno hrvatskim i bošnjačkim učenicima da komuniciraju između sebe ili su čak i namjerno fizički podijeljeni. Međutim, glavni problem nije konstrukcija školske zgrade ili praksa fizičke podjele, nego etnički podijeljen nastavni plan i program. Administrativno ujedinjenje „dvije škole pod jednim krovom“ izvršeno je u Zeničko-dobojskom kantonu, ali to nije dovoljno sve dok nastavni planovi i programi ostaju isti kao i prije (Bećirović A., lična komunikacija, 2012). Postoje 54 škole ovog tipa i one se nalaze u Srednjobosanskom kantonu, Zapadnohercegovačkom kantonu i Zeničko-dobojskom kantonu (Clark, 2010). Prema Strategiji za razvoj obrazovanja u BiH i Akcionom planu za njenu implementaciju 2008–2015, usvojenim od strane Vijeća ministara BiH, dva specifična cilja su eliminacija prakse „dvije škole pod jednim krovom“ i eliminacija uvredljivog sadržaja u udžbenicima iz NGP-a. Ovi ciljevi su trebali biti implementirani do 2010; do sada, niti jedan nije realiziran. Samo u BD-u djeca pohađaju nastavu zajedno, čak i u slučaju nekih predmeta iz NGP-a (Sadiković, 2012). Stoga, fragmentirani obrazovni sistem, osnovan na temelju Ustava BiH, direktno krši Zakon o zabrani diskriminacije BiH (u daljem tekstu ZZD) uzrokujući asimilaciju i segregaciju kroz samo postojanje NGP-a i etnocentričnih udžbenika.¹³ Radna grupa na državnom nivou, formirana od strane Konferencije ministara obrazovanja BiH kako bi analizirala problem asimilacije i segregacije u školama, izjavila je da bi diskriminatorne prakse mogle biti okončane samo ukoliko bi potencijalno rješenje uspjele pomiriti princip nediskriminacije s pravom na obrazovanje na maternjem jeziku.¹⁴ Iz tog razloga postoji određena dilema kako okončati asimilaciju bez uvođenja bilo kakvih segregacijskih politika – te da li su NGP i samo postojanje „dvije škole pod jednim krovom“ „nužno zlo“ u uslovima rasprostranjenosti nastavnih planova i programa jedne etničke grupe u određenoj školi. Sigurno je da ova situacija ne doprinosi ispunjenju obaveza zacrtanih u OZOSO-u i međunarodnim konvencijama, posebno kada je u pitanju prihvatljivost obrazovanja svim učenicima.

2.2.2 Politička volja

Nepostojanje političke volje za rješavanjem gorenavedenih problema posebno se ogleda u nemogućnosti BiH i njenih administrativnih cjelina da ispune međunarodne obaveze propisane međunarodnim konvencijama ratificiranim od strane BiH i sadržanim u Ustavu BiH. Ustav BiH je glavni uzrok fragmentiranog obrazovnog sistema, ali u isto vrijeme, prema Ustavu BiH, *svaki entitet će pružiti svu potrebnu pomoć vladi Bosne i Hercegovine kako bi joj se omogućilo da ispoštuje međunarodne obaveze Bosne i Hercegovine* (Ustav BiH). Sigurno da je jedna od prioritarnih obaveza usklađenost s odredbama navedenim u ECHR-u (koja ima primat nad domaćim zakonima), osobito onim povezanim sa zabranom diskriminacije, koje propisuju da javne vlasti ne smiju nikoga diskriminirati po bilo kojoj osnovi (Protokol 12 ECHR-a). Također, Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (u daljem tekstu ICESCR) garantira prihvatljivost obrazovanja za sve – naglašavajući da i nastavni plan i program i sadržaj udžbenika moraju biti relevantni i kulturološki prikladni svim učenicima i njihovim roditeljima, bez korištenja bilo kakve indoktrinacije koja bi mogla biti protivna uvjerenjima učenika i njihovih roditelja. Samo postojanje asimilacije i fenomena „dvije škole pod jednim krovom“ čini ispunjavanje ovih oba-

¹³ *Diskriminacijom, u smislu ovog zakona, smatrat će se svako različito postupanje, uključujući svako isključivanje, ograničavanje ili davanje prednosti utemeljeno na stvarnim ili pretpostavljenim osnovama prema bilo kojem licu ili grupi lica na osnovu njihove rase, boje kože, jezika, vjere, etničke pripadnosti, nacionalnog ili socijalnog porijekla (...)* *Zabrana diskriminacije primjenjuje se na sve javne organe kao i na svaka fizička ili pravna lica, kako u javnom tako i u privatnom sektoru, u svim oblastima, a naročito: zaposlenja, članstva u profesionalnim organizacijama, obrazovanja (...)* Zakon o zabrani diskriminacije BiH, Službeni glasnik BiH broj 59/09, objavljen 28. jula 2009, stupio na snagu 5. augusta 2009.

¹⁴ Izvještaj Radne grupe za analizu fenomena „dvije škole pod jednim krovom“, april 2009. Vidjeti u: Brkić, Milenko i Marko-Antonio Brkić. *Dvije škole pod jednim krovom: od segregacije do zajedničkog obrazovanja.*

veza nemogućim, iako je BiH izjavila u svojim postpristupnim obavezama prema Vijeću Evrope kako će se izvršiti reforma i eliminirati diskriminativna praksa iz obrazovnog sistema. Generalni komentar o implementaciji prava u obrazovanju naveden u UN-ovoj Konvenciji o pravima djeteta (u daljem tekstu CRC) glasi da *pravo djeteta na obrazovanje nije samo stvar pristupa nego i sadržaja*, te propisuje da član 29(1) *naglašava individualno i subjektivno pravo na specifičnost obrazovanja... Stoga, nastavni plan i program mora biti od izravnog značaja za djetetov socijalni, kulturološki, okolišni i ekonomski kontekst* (OSCE BiH, 2005). Kada je 2012. FMON zamoljeno da izvrši usklađivanje s međunarodnim obavezama i nađe rješenja za okončanje diskriminatorne prakse u obrazovanju, obrazovne vlasti nisu dale nikakav odgovor na preporuke upućene od strane Koordinacije (Koordinacija ministara obrazovanja i nauke u FBiH, 2012). U svojim preporukama, Koordinacija je identificirala ne samo problem „dvije škole pod jednim krovom“, nego i problem asimilacije, koji je čak i češći, te uputila preporuke za postupnu eliminaciju ovih praksi. Evropska komisija protiv rasizma i netolerancije Vijeća Evrope (ECRI) je također poručila *da su škole često i dalje monoetničke, s učenicima i nastavnicima koji govore samo jednim jezikom i koriste jednu abecedu u zavisnosti od etničke i političke pripadnosti lokalnih vlasti* (ECRI, 2005). Također, ministarstva još uvijek nisu ispunila svoju obavezu iz *Privremenog sporazuma* da pronađu dugoročna rješenja za eliminaciju etnički baziranih podjela u obrazovanju. Indiferentnost državnih institucija da reagiraju u skladu s implementacijom OZOSO-a bila je dosta vidljiva kada je jednom prilikom međunarodna zajednica (OHR) morala intervenirati kako bi uskladila zakone o obrazovanju Srednjobosanskog kantona s OZOSO-m. U normalnoj situaciji, ovo je trebalo biti urađeno od strane Vijeća ministara BiH, u skladu s članom 60. OZOSO-a, ali navedeno tijelo nije reagiralo (OSCE BiH, 2005). Ova situacija dogodila se 2004. godine i od tada nije uslijedila niti jedna intervencija u pogledu implementacije OZOSO-a od strane Vijeća ministara BiH (predstavnicu OSCE-a BiH, lična komunikacija, 2013). Ovaj slučaj predstavlja indiferentnost države, ali i snagu međunarodne zajednice (u daljem tekstu MZ) da vrši pritisak na domaće obrazovne vlasti kako bi ispunile svoje obaveze, što je posebno vidljivo iz slučaja koji se dogodio 2005. godine, kada je ministar obrazovanja Srednjobosanskog kantona bio smijenjen zbog odbijanja da implementira zakon. Kako bi opravdao svoju odluku, visoki predstavnik je naveo da su obrazovne politike ključna stvar za održivi mir i evropske integracije (Koordinacija ministara obrazovanja i nauke u FBiH, 2012).

Škole nisu efikasno implementirale ZJNPP čija je provedba predviđena u OZOSO-u.¹⁵ ZJNPP znači da je određeni postotak sadržaja svakog od predmeta unutar svih nastavnih planova i programa isti za sve učenike. Ovaj postotak je manji u NGP-u nego u ostalim predmetima, gdje ZJNPP pokriva cijeli predmet. ZJNPP predstavlja pokušaj da se barem donekle usklade različiti nastavni planovi i programi. Prema OZOSO-u, jedan od ciljeva ZJNPP-a je da razvije svijest o pripadnosti državi BiH. Kantoni s bošnjačkom većinom uglavnom implementiraju ZJNPP. Nasuprot njima, ne postoji dostatna implementacija ZJNPP-a u školama s hrvatskom većinom i u RS-u (Diegoli, 2007). Prema odgovoru iz Agencije za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje u BiH (u daljem tekstu Agencija), tijela zaduženog za razvoj ZJNPP-a, cilj ZJNPP-a je da se postara da se učenici upoznaju s učenicima iz drugih etničkih grupa, te da omogući saradnju između učenika i njihovu mobilnost širom BiH. Agencija tvrdi da obrazovni sistem ima jak utjecaj na percepciju učenika o prošlim događajima, te da država, pedagozi i nastavnici imaju i moralnu i pravnu dužnost da usmjere kulturu sjećanja u inkluzivnom i tolerantnom smjeru. Agencija uvjerava da sadržaj ZJNPP-a doprinosi svijesti o pripadnosti BiH, ali s druge strane, naglašava da NGP utječe na implementaciju ZJNPP-a (Agencija, lična komunikacija, 2013). Neki od ispitanika tvrde da ZJNPP nije opravdao očekivanja i nije pridonio deetnifikaciji ovog problema u praksi (Veličković, N., lična komunikacija, 2013). Iako je ZJNPP implementiran do najvišeg nivoa u

¹⁵ Zajedničko jezgro nastavnih planova i programa sastoji se od nastavnih planova i programa sa što je moguće širom zajedničkom jezgrom za sve predmete osnovnog i općeg srednjeg obrazovanja (OZOSO).

školama u BD-u (prema izvještaju Agencije), predstavnik Odjeljenja za obrazovanje BD-a vjeruje da ZJNPP nije značajno doprinio stvaranju osjećaja pripadnosti državi BiH i pozitivnim osjećajima zajedništva, najviše zbog činjenice da udžbenike koji pokrivaju ZJNPP izdaju različiti izdavači (Nestorović, R., lična komunikacija, 2013). U ovom trenutku, Agencija radi na novom i moderniziranom modelu ZJNPP-a, koji će staviti interes i kompetencije djeteta u središte obrazovnog sistema, gdje fokus ne bi bio toliko na sadržaju koliko na ispunjavanju očekivanih rezultata u smislu razvoja kompetencija i kognitivnih vještina djeteta (Agencija, lična komunikacija, 2013).

Ministar obrazovanja Hercegovačko-neretvanskog kantona vjeruje da ZJNPP ne doprinosi svijesti o pripadnosti BiH, zbog jakog utjecaja skrivenog nastavnog plana i programa u školama.¹⁶ Prema njegovom mišljenju, obrazovni sistem u ovom kantonu ima tendenciju da doprinese svijesti o pripadnosti BiH, ali u praksi ovo nije aktualizirano budući da društvena zbilja u kantonu jako utječe na prirodu stava prema BiH. Udžbenici sadrže dovoljno informacija o zajedničkom kulturnom naslijeđu, ali je revizija udžbenika neophodna kao prvi korak ka depolitizaciji obrazovnog sistema. On drži da revizija nije dovoljna (vjerovatno zbog skrivenog nastavnog plana i programa), te da je neophodna dalja neformalna edukacija učenika o međuetničkoj solidarnosti. Vjeruje da aktivnosti organizacija civilnog društva (u daljem tekstu OCD) u školama mogu pomoći u aspektu depolitizacije obrazovanja (Hadžiomerović, Z., lična komunikacija, 2012).

Upitan o utjecaju udžbeničke politike na svijest o pripadnosti BiH, ministar obrazovanja RS-a također je odgovorio da svijest ovisi o stavu nastavnika prema BiH i RS-u, jer mišljenje nastavnika utječe na mišljenje učenika. Stoga, skriveni nastavni plan i program predstavlja problem i u RS-u. Ministar je izjavio kako NGP u RS-u, zajedno s predmetom Demokracija i ljudska prava i programima saradnje, doprinosi svijesti o pripadnosti BiH. Također, on vjeruje da su problemi povezani sa zajedničkim kulturnim naslijeđem prisutni i u postojećem nastavnom planu i programu u RS-u. Štaviše, on tvrdi da etnička distanca uzrokovana NGP-om postoji, opravdavajući etničku distancu odredbama *Privremenog sporazuma*. Upitan za mišljenje o ličnom pripovijedanju preživjelih osoba koje su tokom rata imale pozitivna iskustva s osobama drugih etničkih zajednica, ministar je odgovorio da bi priče preživjelih osoba s fokusom na zajedništvo i jedinstvo umjesto na podjele mogle predstavljati polaznu tačku za raspravu i razvoj kritičkog mišljenja, ali ne bazu za definitivni stav i objektivnu percepciju o ratnim događajima. Također, ministar podupire aktivnosti OCD-a u školama, ukoliko su one u skladu s potrebama učenika i nastavnika. Vjeruje da je potrebno izvršiti analizu svih nastavnih planova i programa u BiH kako bi se identificirao nivo njihovog etnocentričnog karaktera, te pokušala stvoriti platforma i optimalno rješenje za depolitizaciju obrazovnog sistema u BiH (Ministarstvo obrazovanja RS, lična komunikacija, 2012).

U BD-u, MZ nametnula je rješenje kako bi eliminirala „dvije škole pod jednim krovom“. Ipak, NGP još postoji, ali učenici provode preko 90% vremena u školi u multikulturalnim odjeljenjima, te čak pohađaju i neke predmete iz NGP-a zajedno. Predmeti iz ove grupe su najviše moguće usklađeni implementacijom ZJNPP-a, više nego u bilo kojoj drugoj administrativnoj jedinici u BiH, te postoje principi višezjezičke nastave i interkulturalizma (Brkić). Nakon integracije škola u BD-u, etnička distanca među učenicima je dramatično smanjena, ali većina školske djece i dalje najčešće svoje slobodno vrijeme provodi s onima koji pripadaju njihovoj etničkoj grupi. Pedagoški zavod prati potencijalno prisustvo skrivenih nastavnih planova i programa u školama, zasad na uspješan način (provjeravajući učeničke sveske i nastavničke materijale za nastavu, itd.). BD ne podržava nikakvu vrstu rasprave u školama na temu rata ili nastavu o zajedničkom kulturnom naslijeđu – učenici bi trebali biti sposobni kritički promišljati sadržaj postojećih udžbenika, raspravljati o njemu i izvlačiti vlastite zaključke (Nestorović, R., lična komunikacija, 2013).

¹⁶ Skriveni nastavni plan i program zavisi od načina organizacije škole i propisa škole, fizičkog i psihološkog okruženja, te neslužbenih ili impliciranih poruka koje uprava ili nastavnici prenose učenicima. Vidjeti: *Yuksel, Sedat. Kohlberg and Hidden Curriculum in Moral Education: An Opportunity for Students' Acquisition of Moral Values in the New Turkish Primary Education Curriculum*, pristupljeno 13. 3. 2013. <http://202.116.45.198/xxjy/xxjy2/content/wenjian/ckwx/y/8/1.pdf>

Ministarstvo obrazovanja Bosansko-podrinjskog kantona drži kako nema doprinosa osjećaju pripadnosti BiH generiranog kroz obrazovni sistem, s obzirom na to da je obrazovanje u BiH fragmentirano, te učenici moraju ići s jednog mjesta na drugo kako bi pohađali nastavu zajedno sa svojom etničkom grupom. Također, postojeći nastavni planovi i programi ne odražavaju zajedničko kulturno naslijeđe svih bh. naroda u dovoljnoj mjeri. Jedina pozitivna promjena bi se mogla desiti kroz prilagođavanje obrazovanja potrebama tržišta, kao i kroz razmjenu mladih, regionalne i međuetničke kampove, te sportska natjecanja (Bosansko-podrinjski kanton učestvuje u organiziranju nekoliko kampova za mlade svake godine). Ministar je iskazao spremnost na pokretanje pilot projekata u školama koji bi učenicima ukazali na pozitivne primjere međuetničkog prijateljstva i solidarnosti tokom nedavnog rata u BiH, kao i primjere jedinstva i suživota svih naroda bivše Jugoslavije prije rata, kako bi im se predočilo da različiti etnicitet nije razlog za antagonizam i sumnju, a posebno ne razlog za agresivnost i rat. Ministar je istakao da postoji mnogo pozitivnih primjera međuetničke solidarnosti tokom rata, ali da su oni potpuno zanemareni od strane medija (Adžem, Dž., lična komunikacija, 2013).

U Sarajevskom kantonu, Ministarstvo obrazovanja je također spremno na uvođenje ličnih priča i iskustava o solidarnosti i prijateljstvu tokom rata u neformalni nastavni plan i program, u sklopu nastave o kulturi medija. Ministar je pozdravio sve priče koje bi njegovale zajedništvo svih naroda u BiH, njihovu interakciju, uzajamno razumijevanje i dijalog. On vjeruje da je njihovo uključivanje u neformalni nastavni plan i program izvedivo i korisno, budući da bi te priče mogle doprinijeti objektivnijem viđenju prošlosti. Drži takođe da bi ove vrste priča mogle pridonijeti osjećaju pripadnosti BiH. Osim toga, saradnja s OCD-ovima i uvođenje časova unutar već postojećih predmeta koji bi depolitizirali obrazovni sistem, zajedno s obukom nastavnika, također bi moglo biti izvodivo rješenje. Programi razmjene mladih i saradnja između škola bi vjerovatno mogli doprinijeti reintegraciji bh. društva. Nastava o zajedničkom kulturnom naslijeđu je ideja od velike važnosti i trebala bi biti uzeta u razmatranje (Marjanović, D., lična komunikacija, 2013). Do sada nije bilo slučajeva skrivenog nastavnog plana i programa u školama i Prosvjetno-pedagoški zavod Kantona Sarajevo nema podataka o segregaciji u školama. Vannastavne aktivnosti i natjecanja su jedan od načina koji se koriste i u Sarajevskom kantonu za promicanje osjećaja pripadnosti BiH (Borovina, D., lična komunikacija, 2013).

U Tuzlanskom kantonu nastavnici imaju autonomiju da predstave i tumače historijske događaje iz 1990-ih povezane s ratom na teritoriji bivše Jugoslavije, jer ova pitanja nisu dovoljno razrađena u udžbenicima. Također, imaju problema i u pronalaženju relevantnih historijskih izvora. U pogledu priča o preživjelima, ministrica vjeruje kako one nisu najbolji metod za predstaviti prošlost na objektivnan način, te da već postoje predavanja o zajedničkom kulturnom naslijeđu. Po pitanju depolitizacije obrazovanja u BiH, ona tvrdi da čvrsto opredjeljenje za stvaranje društvene kohezije treba postojati u svim dijelovima BiH; diskriminacija u jednom dijelu države ne može biti u potpunosti eliminirana dok „dvije škole pod jednim krovom“ postoje u drugom dijelu. Ona podržava ideju saradnje između škola (Avdibašić-Vukadinović, N., lična komunikacija, 2013).

U Unsko-sanskom kantonu Ministarstvo smatra kako nije dovoljno imati odgovarajući nastavni plan i program i implementirati ZJNPP da bi se pridonijelo osjećaju pripadnosti BiH. Potrebno je imati dosljednu državnu politiku u oblasti obrazovanja. Nastavni planovi i programi nisu modernizirani i uglavnom su bazirani na običnoj reprodukciji znanja, a ne razvijanju kognitivnih sposobnosti i vještina, i to je jedna od prepreka ka postizanju osjećaja pripadnosti BiH. Nastava o zajedničkom kulturnom naslijeđu i saradnja između škola su dobre metode za reintegrativne pokušaje. Što se tiče priča preživjelih, ukoliko bi to bilo organizirano, ova nastava bi morala biti

u potpunosti prilagođena uzrastu i zrelosti djece. Skriveni nastavni planovi i programi postoje i u školama u Unsko-sanskom kantonu, kao što postoje svugdje, zbog toga što školski službenici i nastavnici imaju svoj stav prema prošlosti i sadašnjosti u određenom društvenom okruženju, a to se uglavnom ne može isključiti iz procesa nastave. Vrlo je teško identificirati skriveni nastavni plan i program i to iziskuje istraživanje stavova i mišljenja nastavnika u pogledu rata iz 1990-ih (Ministarstvo obrazovanja Unsko-sanskog kantona, lična komunikacija, 2013).

U Zeničko-dobojskom kantonu, zakoni o obrazovanju nisu samo usklađeni s OZOSO-om, već su usvojeni i neki podzakonski akti, kao i razne smjernice, zahvaljujući podršci OSCE-a BiH. Oni izričito promoviraju najbolje interese djeteta i zabranjuju segregaciju. Prema mišljenju ministra, obrazovni sistem u Zeničko-dobojskom kantonu doprinosi osjećaju pripadnosti BiH kroz postojeći nastavni plan i program, uključivanje alternativnih predmeta (Kultura u zajednici, Etika, itd.), te kroz razne vannastavne aktivnosti u školama. Postoji i obuka za nastavnike i praćenje školskih aktivnosti. Praksa „dvije škole pod jednim krovom“ je napuštena – škole su administrativno i pravno ujedinjene. Pravilnik o prihvatljivim školskim simbolima i imenima se dosljedno poštuje. Priručnik za obuku školskih odbora pripremljen je kako bi učinio škole demokratičnijima (Trifunović, Z., lična komunikacija, 2013).

Upitan da li postoje neke sankcije za nastavnike koji potiču na diskriminaciju i segregaciju među učenicima, MCP je odgovorio kako to pitanje treba postaviti nadležnim ministarstvima, iako član 56. OZOSO-a obavezuje MCP da nadgleda implementaciju OZOSO-a, čiji se članovi 4, 10 i 35 odnose na zabranu diskriminacije učenika od strane školskog osoblja. Prema mišljenju MCP-a, trebalo bi biti ponovo razmotreno ko će vršiti nadzor i na koji način, jer nadzorno tijelo u tom smislu ne postoji. Također, upitan da li je tijelo s mandatom da motri na potencijalnu pojavu diskriminatorskih praksi u školama osnovano od strane obrazovnih vlasti, kako član 10. OZOSO-a predviđa, MCP je odgovorio kako ovo pitanje treba biti postavljeno lokalnim vlastima (Ministarstvo civilnih poslova, lična komunikacija, 2013).

Edukacija o ljudskim pravima (u daljem tekstu HRE) u osnovnim i srednjim školama u BiH postoji kao dio formalnog nastavnog plana i programa u obliku predmeta Demokratija i ljudska prava. Indikator niskog nivoa monitoringa, evaluacije politika i implementacije HRE-a od strane ministarstava obrazovanja predstavlja činjenica da je njihova dužnost da izvještavaju o implementaciji HRE-a u školama jednostavno zanemarena – niti jedan izvještaj u tom pogledu nikada nije poslan Uredu visokog predstavnika za ljudska prava (OHCHR) (Trkulja, 2011).

OSCE BiH izvijestio je da je implementacija *Kriterija o nazivima škola, školskim simbolima i školskim manifestacijama* (usvojeno 2004), koju nadležna vladina tijela u polju obrazovanja imaju dužnost provesti, nezadovoljavajuća. Problemi koji uzrokuju dodatnu zabrinutost su oni koji najviše utječu na kulturu sjećanja, poput organiziranih događaja u znak sjećanja na rat, koji uglavnom uključuju učenike osnovnih škola. OSCE BiH je također pripremio *Smjernice za pisanje i ocjenu udžbenika historije za osnovne i srednje škole u BiH*. OSCE-ove *Smjernice* traže uvođenje interaktivnih metoda u nastavu iz historije, što bi poticalo kritičko razmišljanje i ukazivalo na multiperspektivnost i inkluzivnost. Međutim, njihova implementacija nije zadovoljavajuća (Karge, 2008).

Jedan primjer koji ilustrira ignoranciju državnog aparata u slučaju transparentne udžbeničke politike je zasigurno nedavna situacija u vezi procedure izbora udžbenika iz književnosti za 2013. godinu, koordinirana od strane FMON-a. Udžbenik *Svezame, otvori se* dobio je vrlo visoke ocje-

ne tokom procesa recenzije od strane četiri od ukupno pet recenzenata, da ne spominjemo pozitivne reakcije djece po pitanju sadržaja udžbenika. Iako je većina recenzenata dala vrlo pozitivne ocjene, jedna negativna ocjena je presudila. Argumenti protiv udžbenika su bili, između ostalog, kako udžbenik pretjerano motivira učenike na kritičko razmišljanje, ili da udžbenik pretjeruje u promoviranju različitosti u bh. društvu i pravu na različitost i jednakost svih pojedinaca i društvenih grupa. Ostaje nejasno kako je jedno mišljenje s ovom vrstom argumenata prevladalo nad četiri suprotna mišljenja. Na ministarstvima obrazovanja je da donesu finalnu odluku o udžbeniku, ali budući da uglavnom nemaju dovoljno stručnog znanja iz pojedinačnih oblasti, najviše se oslanjaju na mišljenja recenzenata (koji su izabrani od strane nadležnih ministarstava obrazovanja). Udžbeniku koji promovira antinacionalizam, savremenost i različitost osporena je njegova pedagoška i obrazovna vrijednost. Udžbenik pun ilustracija islamske kulture, dok su ilustracije hrvatske i srpske kulture izostavljene, bio je finalni izbor recenzenata i vlade. Bilo kakvi prijedlozi za javnu raspravu o ovom pitanju izbjegnuti su od strane FMON-a (Veličković, N., 2012).

Prema mišljenju nekih predstavnika OCD-a, u pokušaju da provedu „pomirbeni intervencionizam“ i pronađu rješenje za diskriminatorske praske u obrazovanju, MZ se poprilično odvojila od kulturnog konteksta BiH, te nastavlja nametati vrijednosti i prakse. Prema njihovom mišljenju, pristup odozdo nagore u procesu reformi u obrazovanju nema alternative. Međutim, to iziskuje ogromnu podršku MZ-a, koji postaje sve više orijentiran ka službenim nositeljima političke vlasti nego prema građanima (predstavnik Nansen Dijalog Centra Sarajevo, lična komunikacija, 2012). MZ bi trebala intervenirati u pitanja diskriminacije i segregacije u obrazovnom sistemu BiH na odlučniji način. Ne postoji druga opcija za rješenje ovog problema, ali MZ izbjegava izvršiti pritisak na bh. političare zbog činjenice da je MZ sama sudjelovala u uspostavljanju segregativnih rješenja, te bi putem izraženije intervencije u obrazovne politike neizravno priznala vlastitu grešku (Bećirović, A., lična komunikacija, 2012). U pogledu mogućih reformi, nijedno ministarstvo nije naglasilo važnost eliminiranja udžbenika NGP-a, te njihovu zamjenu zajedničkim udžbenicima, iako su bili upitani o tome. Neka ministarstva su odbacila ideju o svjedočanstvima preživjelih unutar neformalnih nastavnih planova i programa u školama (BD, Tuzlanski kanton), Zeničko-dobojski kanton nije razmatrao ovu ideju, neka ministarstva se ne mogu odlučiti (Unsko-sanski kanton, RS), a neka su otvorenija prema ideji pilot projekta (Bosansko-podrinjski kanton i Sarajevski kanton). Skoro sva ministarstva su tvrdila ili ukazivala na postojanje potencijalnog problema skrivenih nastavnih planova i programa u školama. Samo je Ministarstvo obrazovanja RS uspostavilo tijelo za nadzor nad potencijalnim diskriminatorskim praksama u školama, predviđeno članom 10. OZOSO-a. Ostali se uglavnom uzdaju u nadzor od strane pedagoških zavoda ili školskih inspektora.

2.2.3 Sadržaj udžbenika

Generalni komentar na implementaciju prava u obrazovanju propisan CRC-om kaže da je sadržaj obrazovanja jednako važan kao i pristup obrazovanju, te da kvaliteta obrazovanja mora biti prilagođena specifičnim potrebama djeteta. Također, Generalni komentar ICESCR-a po pitanju obrazovanja potcrtava ne samo nediskriminativnu dostupnost, nego i prihvatljivost obrazovanja, što je opet povezano sa sadržajem udžbenika. Diskriminatorske prakse nisu vidljive samo kada je u pitanju organizaciono i institucionalno ustrojstvo u školama; na primjer, „dvije škole pod jednim krovom“ direktna su posljedica postojanja nekoliko različitih nastavnih planova i programa i etnički orijentiranih udžbenika, neprihvatljivih etnički „drugima“ zbog svoga često uvredljivog sadržaja u pogledu etničkih razlika. Predstavnici OSCE-a BiH kažu da je činjenica da je

većina škola u BiH monoetnička, te stoga neosjetljiva prema drugima. Stoga, ovi školski sistemi asimiliraju etnički druge, a glavni razlozi ovoga problema leže u postojanju etnički orijentiranih nastavnih planova i programa. Ovakva vrsta nastavnih planova i programa, udžbenika i opće atmosfere u školama stvara preduslove za skriveni nastavni plan i program i reinterpretacije sadržaja udžbenika u skladu s pogledima i ličnim iskustvima nastavnika (predstavnicu OSCE-a BiH, lična komunikacija, 2013).

Prema nedavnoj studiji u oblasti analize udžbenika, NGP ima i dezintegrativni i etnocentrični karakter i ne doprinosi svijesti o pripadnosti BiH. Naprotiv; produbljuje etničke podjele u bh. društvu kroz naglašavanje kulture i tradicije jedne etničke grupe, vrlo često na jako implicitan način. NGP ne pruža učenicima priliku da se upoznaju s kulturom, historijom i tradicijom drugih etniciteta. Analizirani udžbenici podstiču osjećaj pripadnosti samo prema drugim državama ili nekim dijelovima BiH, ali ne prema BiH kao cjelini. Multikulturalizam je predstavljen kao problem, a ne kao potencijal i obogaćivanje, što stvara sliku nemogućnosti različitih etničkih grupa da koegzistiraju na istom području. Udžbenici često glorificiraju jednu etničku grupu kroz upotrebu motiva viktimizacije i heroizma, te time stvaraju negativnu predstavu o „drugima“. Udžbenici ne stimuliraju učenike da razmišljaju kritički i propituju njihov sadržaj. Motivi mučeništva su posebno problematični: spremnost da se da vlastiti život za domovinu prisutna je kao najviša vrlina. Iako nacionalizam nije jednako predstavljen u bosanskom, hrvatskom i srpskom nastavnom planu i programu, općenito, NGP generira međuetničke antagonizme (Trbić, 2007).

Udžbenici iz historije nisu u skladu s odredbama OZOSO-a. Postoje neki pozitivni primjeri o zajedničkim historijskim vrijednostima svih konstitutivnih naroda u BiH, ali su udžbenici najviše prožeti namjernim neuspjehom da stimuliraju osjećaj pripadnosti BiH. Naglasak na kulturi, tradiciji i historiji jedne etničke grupe, dok su „ostali“ zanemareni, predstavlja osnovni parametar neusklađenosti s OZOSO-om. Ovakva praksa je najčešća u hrvatskom nastavnom planu i programu, te, ne tako često, u bosanskom nastavnom planu i programu. Srpski nastavni plan i program karakteriziran je slikama srpskog naroda koji je ugrožen i viktimiziran (Trbić, 2007). Prema istraživanju provedenom među učenicima, 213 od 354 ispitanika misli da bi se udžbenici iz historije trebali više fokusirati na historijske događaje iz zajedničke prošlosti svih bh. naroda, jer se većina fokusira na vlastite etničke grupe ili historiju svijeta (učenici iz sedam osnovnih i srednjih škola u BiH, lična komunikacija, 2013). Međutim, jedan od najvećih problema u nastavi historije u BiH je činjenica da nastavni plan i program iz historije izbjegava temu rata iz 1990-ih (Diegoli, 2007). Period života od 14. do 16. godine je najvažniji za razvijanje kolektivnog pamćenja i kulture sjećanja. Propust nastavnog plana i programa iz historije da elaborira o ratnim događajima iz 1990-ih ostavlja mjesta nastavnicima da promoviraju svoju verziju priče, što sigurno utječe na učenike (Sadiković, 2012). Upitani o potrebi za uvođenjem teme o ratnim događajima iz 1990-ih u nastavni plan i program iz historije, 53% od ukupno 184 nastavnika historije uključenih u istraživanje odgovorilo je pozitivno, a 29.5% negativno. Oni koji su odgovorili pozitivno rekli su da bi ovo tematsko područje trebalo biti fokusirano na teme kao što su posljedice rata i devastacija kulturnih i historijskih spomenika. Najosjetljivije teme su Drugi svjetski rat i rat iz 1990-ih. Uz to, isto istraživanje pokazuje da OSCE-ove *Smjernice* nisu bile dosljedno implementirane u nastavu iz historije, te da je historija uglavnom fokusirana na samo jednu etničku grupu, posebno u hrvatskim i srpskim udžbenicima (Karge, 2008). Čak je i fenomen „detitoizacije“ proizvod nacionalističkih historija – degradacija i simplifikacija lika Josipa Broza Tita u udžbenicima iz historije širom bivše Jugoslavije kako bi se nacionalizirala njegova historijska ostavština i smanjio osjećaj povezanosti s drugim jugoslovenskim narodima (Pavelić, 2012).

Ovo su neki od primjera iz ranije spomenute studije o etnički obojenom sadržaju u udžbenicima iz historije, koji za cilj imaju glorifikaciju i viktimizaciju jedne etničke grupe, te latentno „demoniziraju“ ostale.

Koji je zadatak povijesti kao znanosti? Koji su zadaci nastave povijesti? Zašto se povijesni tragovi uništavaju tijekom ratova? Pojasnite na primjeru Domovinskog rata u Hrvatskoj (hrvatski udžbenik iz predmeta Historija/Istorija/Povijest – njegovanje osjećaja pripadnosti drugoj državi).

Oni Hrvati koji su i dalje ostali u BiH bili su izloženi najgorim represalijama. Zbog svega toga nije ni čudo što je dio katolika prelazio na islam ili pravoslavlje i, što je još veći dio iselio iz BiH. Zapravo, čudo je da su se katolici uopće uspjeli održati u BiH (hrvatski udžbenik iz predmeta Historija/Istorija/Povijest – naglasak je na samoviktimizaciji vlastite etničke grupe i diskriminaciji ostalih).

Za razliku od drugih nacionalnih pokreta bošnjački nacionalni pokret nikada nije imao ideju o stvaranju velike države. Šta mislite zašto? (bosanski udžbenik iz predmeta Historija/Istorija/Povijest – naglasak na mučeništvu BiH).

Može se zaključiti da su u Drugom svjetskom ratu procentualno, u odnosu na ukupan broj stanovništva najviše stradali bosanski Muslimani (8,1%). Bosanski Muslimani su narod nad kojim je izvršen stravičan genocid. Preko genocida nad Muslimanima u Drugom svjetskom ratu se šutke prelazilo. Bilo je zabranjeno o tome govoriti kao da su njihove žrtve manje vrijedne od tragedije i žrtava pripadnika drugih jugoslavenskih naroda (bosanski udžbenik iz predmeta Historija/Istorija/Povijest – naglasak na mučeništvu bosanskih Muslimana).

Poslije stvaranja Hrvatske banovine uslijedili su zahtjevi da se formira slovenačka državna jedinica i autonomna oblast Bosna i Hercegovina. Sastavljen je Nacrt uredbe da se spoje banovine Vrbaska, Drinska, Dunavska, Moravska, Zetska i Vardarska u jednu banovinu pod nazivom Srpska zemlja. Ova uredba, nažalost, nije nikada realizovana (srpski udžbenik iz predmeta Historija/Istorija/Povijest – neprikladna i sugestivna prezentacija političkih opcija).

Prvi svjetski rat je bio nepravedan i osvajački. Jedino su Srbija, Crna Gora i Belgija vodile pravedan i oslobodilački rat (srpski udžbenik iz predmeta Historija/Istorija/Povijest – mučeništvo Srbije) (Trbić, 2007).

Također ću potcrtati neke primjere iz udžbenika historije za deveti razred prema Federalnom okvirnom nastavnom planu i programu, koji su također etnocentrični i prikazuju slike glorifikacije i mučeništva Bošnjaka. Imajući u vidu nedavne odluke koje propisuju da ne postoji mogućnost da škole biraju između nekoliko udžbenika za deveti razred, učenici nebošnjačke etničke pripadnosti u školama koje sprovode Federalni okvirni nastavni plan i program moraju učiti iz udžbenika izabranih od strane recenzenata. Stoga, prema novoj obrazovnoj politici za deveti razred, samo jedan udžbenik historije je dostupan i, prema mom mišljenju, diskriminatorски orijentiran u nekim dijelovima:

Bošnjaci su bili izuzetno hrabri, požrtvovani i pouzdani vojnici, zbog čega je samo njihovo pojavljivanje na prvoj borbenoj liniji izazivalo strah u neprijateljskim redovima (...) Bošnjaci su bili pravi vojnici. Car je zapovjedio da se jave u vojsku, krenu na front, i oni su poslušno išli u rat, kao da idu u polje (...) Kako autor opisuje bošnjačke vojnike? Šta je, po mišljenju autora ovog teksta, bio razlog hrabrosti Bošnjaka (Šabotić, 2012).

Pored ovog primjera, u nekim dijelovima udžbenika se može naći i opis zavjera protiv bosanskih Muslimana. U dijelu koji opisuje nedavni rat iz 1990-ih (*Ratni i poslijeratni period u BiH*) mogu se naći slike i podaci samo o bošnjačko-muslimanskim žrtvama. Jedan dio spominje i *etničko čišćenje nesrpske populacije*, ali podaci o hrvatskim i srpskim žrtvama su izostavljeni (Šabotić, 2012).

U pogledu školskog predmeta Demokracija i ljudska prava, njegov sadržaj bi trebao odražavati definiciju HRE-a navedenu u *Deklaraciji UN-a o obrazovanju i obuci o ljudskim pravima* (2011) koja navodi da HRE treba doprinosti prevenciji kršenja ljudskih prava. Ovaj predmet bi se mogao gledati kao „korektor“ nacionalizma generiranog kroz NGP. Međutim, sadržaj udžbenika iz predmeta Demokracija i ljudska prava ne ispunjava ove zahtjeve. Štaviše, nije ni usklađen s odredbama OZOSO-a, koje kažu da ljudska prava trebaju biti vodeći princip u obrazovanju. Udžbenik ne nudi percepciju ljudskih prava kao nečeg nedjeljivog i jednakog; zanemaruje mehanizme zaštite ljudskih prava i ne pridaje pažnju ekonomskim i socijalnim pravima. Pored toga, čak i novi udžbenik iz 2007. godine nije zadovoljavajući, jer uglavnom promovira ljudska prava kao politički princip. Ne sadrži nikakve primjere kršenja ljudskih prava u BiH ili svijetu (Trkulja, 2011).

Svaki nacionalizam teži legitimitetu – legitimitet se ne može dokazati tako lako putem historijskih činjenica. Historija je nauka, a historičari su odgovorni za tačnost činjenica. To je razlog zašto patriotizam pronalazi svoje mjesto u književnosti – kada je čitatelj emocionalno uključen, on/ona često usvaja stav i unutrašnje osjećaje pisca kao njegove/njene vlastite. pisci imaju pravo da koriste umjetničku slobodu kako bi reinterpretirali događaje iz prošlosti. Srbi i Hrvati su dosta direktniji u korištenju književnosti za promoviranje nacionalizma, dok je bošnjački nacionalizam više diplomatski i prerusen u toleranciju – postoji značajan broj hrvatskih i srpskih pisaca u bošnjačkim udžbenicima književnosti, ali njihovi tekstovi i pjesme su ideološki neutralni i ne potiču na rasprave o patriotizmu. Samo tekstovi i pjesme napisani od strane bošnjačkih pisaca iniciraju raspravu o patriotizmu i teme koje odgovaraju bošnjačkom nacionalizmu (Veličković, N., lična komunikacija, 2013). Ovo je posebno vidljivo u udžbeniku iz književnosti za deveti razred nastave po Federalnom okvirnom nastavnom planu i programu: tekstovi o patriotizmu i dijelovi historijskih drama (ili romana) napisani su uglavnom od strane bošnjačkih pisaca, a cirilica je korištena u samo deset tekstova (od ukupno 51 teksta) (Verlašević, 2012). Prema mišljenju jednog od ispitanika, nacionalizam se ne širi samo preko NGP-a, već posebno kroz vannastavne aktivnosti i školske manifestacije. Promjena obrazovnog sistema uglavnom ovisi od nastavnika – oni bi trebali prestati interpretirati sadržaj iz udžbenika u skladu s njihovim vlastitim uvjerenjima, te ostaviti prostor učenicima da kritički promišljaju o sadržaju udžbenika (Ibrahimović, N., lična komunikacija, 2012). Jezik se koristi više kao alat nacionalnog predstavljanja nego kao alat za umjetnost i komunikaciju. Patriotizam je centralni koncept u udžbenicima književnosti. Udžbenici stvaraju sliku etnički drugačijeg „neprijatelja“ kroz metafore heroizma i mučeništva.¹⁷ Udžbenici iz književnosti imaju tendenciju da precjenjuju „našu“ kulturu i tradiciju, a potcjenjuju „njihovu“, kao i da stimuliraju osjećaj da su „naš“ identitet i kultura u stalnoj opasnosti. Ovo je uglavnom karakteristika hrvatskih udžbenika. Slike o „stalno ugroženom“ narodu i domovini su česte i u srpskim udžbenicima, dok u bošnjačkim udžbenicima također postoje, ali u manjoj mjeri (Trbić, 2007).

Ovo su neki od primjera iz prethodno spomenute studije o etnocentričnom sadržaju udžbenika iz jezika i književnosti:

U školi se uči samo srpski književni jezik (udžbenik iz predmeta Srpski jezik i književnost – naglasak isključivo na maternjem jeziku).

¹⁷ Hrvatski udžbenici sadrže tekstove o Dubrovniku i Vukovaru, te opisuju Srbe, Turke i Mađare kao neprijatelje. Srpski udžbenici predstavljaju Turke, Albance, Nijemce i katolike kao neprijatelje. Osjećaj pripadnosti BiH nije izražen u udžbenicima – njihov sadržaj je okrenut Srbiji i Hrvatskoj, dok su bošnjački udžbenici posvetili dvije trećine sadržaja nebošnjačkim autorima. Pogledati: Veličković, N. (2012). *Školokrećina: nacionalizam u bošnjačkim, hrvatskim i srpskim čitankama. Školegijum: dvolist za pravednije obrazovanje*, 4. Preuzeto 12. januara 2013. sa http://www.soros.org.ba/images/Prog_docs/ED/Skolegijum/skolegijum-4.pdf (str. 87.)

Kad su Turci porobili srpsku zemlju, Sveti Sava postaje oličenje nacionalnog bića srpskog naroda (udžbenik iz predmeta Srpski jezik i književnost – Sveti Sava se percipira kao suština srpskog naroda i kulture, ali ovo ne bi trebalo biti uključeno u udžbenike iz književnosti).

Šta su to Bošnjaci izuzetno krivi? Na koji način Sokolović [pisac] razmišlja o svojim zemljacima [Bošnjacima]? (udžbenik iz predmeta Bosanski jezik i književnost – samo Bošnjaci se smatraju zemljacima; Bošnjaci prikazani kao žrtve).

U svojoj etnogenezi bosanski Slaveni, kasnije Bošnjaci ili bosanski Muslimani, kao središnji južnoslavenski narod, vrlo malo su se miješali sa drugim narodima, što nije slučaj sa okolnim Južnim Slavenima, u čijoj je etnogenezi udio neslavenskog elementa prilično značajan – na istoku Grka, Albanaca, Cincara, Rumuna i drugih, a na zapadu Nijemaca, Italijana, Mađara, Čeha itd. (udžbenik iz predmeta Bosanski jezik i književnost prenosi neprikladnu političku poruku).

Moja zemlja zove se Hrvatska (udžbenik iz predmeta Hrvatski jezik i književnost).

Volim sve hrvatske rijeke (udžbenik iz predmeta Hrvatski jezik i književnost). (Trbić, 2007).

Očito je da je politički pritisak prisutan posvuda. Primjera radi, roditelji šalju svoju djecu u škole koje rade prema principu „dvije škole pod jednim krovom“ zato što ih je strah da bi mogli izgubiti posao. Djeca pohađaju te škole zato što ih je strah za svoju buduću karijeru i potragu za poslom. Direktori škola se boje da ne izgube posao ako dozvole učenicima različitih etniciteta da se druže (Bećirović, A., lična komunikacija, 2012). Svi problemi elaborirani u ovom dijelu ukazuju na manjak političke volje za preuzimanje odgovornosti za indoktrinirajuće prakse u školama i za djelovanje prema njihovoj eliminaciji. Jedini mogući odgovor na ovu situaciju je interkulturalizam. On podrazumijeva interakciju i dijalog između onih koji pripadaju različitim kulturama. Ovi odnosi i interakcije pretpostavljaju postojanje obostrane volje za kontaktom i komunikacijom. Početna tačka je multikulturalizam, kao osjećaj svijesti o postojanju široke različitosti kultura i jezika (Kapo, 2012). Narativi generirani unutar obrazovnog sistema određuju dječiju percepciju. Implementacija i normalizacija interkulturalizma u bh. društvu stvorila bi priliku za kulturalno pomirenje i prevazilaženje strukturalnog nasilja prisutnog u bh. školama i nastavnim planovima i programima.¹⁸

3 Policy opcije

Na samom početku ovoga dijela, prvo ću nabrojati pravne dokumente na koje ću se osloniti tokom rasprave o policy opcijama:

1. CRC: kao što je i ranije navedeno, CRC regulira sadržaj nastavnih planova i programa, koji bi trebao biti kulturološki relevantan i prilagođen individualnim potrebama, kao i orijentiran ka razvijanju tolerancije i promoviranju ljudskih prava, dječjih kompetencija, talenata i vještina. S druge strane, CRC promovira pravo djeteta da participira u društvu, te pravo djeteta da se njegov glas čuje i da se njegovom stavu da potrebna težina u skladu s zrelošću djeteta. U pogledu obrazovanja, ovo pravo znači sljedeće: U svim obrazovnim sredinama, uključujući obrazovne programe u ranim godinama, aktivna uloga djece u participativnom sistemu učenja mora biti promovirana. Nastava i učenje moraju uzeti u obzir uslove života i perspektivu djece. **Iz ovog razloga, obrazovne vlasti moraju uključiti mišljenja djece i njihovih roditelja u planiranje nastavnih planova i programa, te školskih programa** (UN Komitet za prava djeteta, 2009). Ovo će biti misao vodilja opravdanosti policy opcija.

¹⁸ Na primjer, u jednom istraživanju provedenom među bh. učenicima u BD-u, gdje odvojene škole ne postoje, 8,2% ispitanika drži da bi svaka etnička grupa trebala imati svoju školu. U Banjoj Luci, Sarajevu i Mostaru, 22% ispitanika su za etnički odvojene škole, a u manjim gradovima čak 69,8% ispitanika podržava to rješenje. Pogledati: Kapo, Midhat (2012). *Nacionalizam i obrazovanje: studija slučaja Bosna i Hercegovina*. Sarajevo: Fond otvoreno društvo BiH (str. 178).

2. ICESCR: ne samo da obrazovanje mora biti dostupno svima na nediskriminativnoj osnovi, nego mora biti i prihvatljivo svima, što znači da djeca ne smiju biti diskriminirana u pogledu sadržaja obrazovanja; sadržaj bi morao biti kulturološki relevantan i prikladan svakom djetetu (UN Komitet za ekonomska, socijalna i kulturna prava, 1999).
3. ECHR: kao što je navedeno ranije, javne vlasti nikoga ne smiju diskriminirati po bilo kojoj osnovi (Protokol broj 12 ECHR-a, 2000). Kao što je ranije spomenuto, ECHR ima primat nad domaćim zakonima, što je garantirano Ustavom BiH.
4. OZOSO: fokusirat ću se na članove 3. i 43, koji predviđaju obaveze obrazovnih vlasti da razvijaju svijest o pripadnosti državi BiH kao jednom od ciljeva obrazovanja; član 3. također predviđa i obavezu obrazovnih vlasti da razvijaju svijest o pripadnosti vlastitom kulturnom identitetu, a član 4. zabranjuje diskriminaciju i propisuje jednaka prava na odgovarajuće obrazovanje.
5. ZZD, koji zabranjuje diskriminaciju (isključivanje, ograničavanje ili preferiranje) u obrazovnom sistemu po bilo kom osnovu (između ostalog).
6. Ustav BiH, zbog toga što propisuje obavezu svih kantona/entiteta da poštuju ECHR i pomognu državi da ispuni svoje međunarodne obaveze.
7. Ustav FBiH i Ustav RS, zbog toga što propisuju da su bosanski, srpski i hrvatski službeni jezici, a latinica i ćirilica službena pisma.

Pored pravnih razloga i jednakog pristupa prihvatljivim oblicima obrazovanja, pri biranju optimalne policy opcije, uzet ću u obzir sljedeće kriterije: volju učenika, političku volju, te procjenu vremena potrebnog za realizaciju određene policy opcije.

3.1 Policy opcija 1: sadašnja politika – nacionalna grupa predmeta

Postojanje NGP-a je glavni razlog zbog kojeg su djeca podijeljena po etničkim linijama u školama („dvije škole pod jednim krovom“) ili potpuno marginalizirana i asimilirana ako su manjina, što postavlja pitanje šta od ovo dvoje predstavlja „manje zlo“: pohađati nastavu u skladu s vlastitim etničkim opredjeljenjem, ili biti diskriminiran putem udžbenika koji mogu uvrijediti dijete koje ne pripada etničkoj većini u određenoj školi. A ako čak i ima dovoljno učenika koji pripadaju etničkoj manjini za držanje odvojene nastave iz nacionalne grupe predmeta, to bi opet predstavljalo podjelu na osnovu unaprijed određenih karakteristika, što na duge staze uči djecu da donose životne odluke primarno na osnovu pripadnosti određenoj grupi. Sve dok sugestivni i uvredljivi, etnocentrični orijentiran i netolerantan sadržaj postoji u udžbenicima iz nacionalne grupe predmeta, djeca će biti diskriminirana na različite načine. Očito je da politička volja za ovu opciju postoji. Međutim, prema *Privremenom sporazumu*, vlada ima obavezu da eliminiira NGP i pronađe dugoročno rješenje. NGP nema pravnu osnovu da bi bio rješenje, zbog toga što krši sve gorenavedene međunarodne instrumente i domaće zakone svojim diskriminativnim karakterom u pogledu sadržaja udžbenika, pristupačnosti i prihvatljivosti obrazovanja, što posljedično uzrokuje strukturalnu i socijalnu segregaciju i asimilaciju u školama na sljedeći način: 1) strukturalna segregacija („dvije škole pod jednim krovom“) i 2) asimilacija, te stalno sukobljavanje to dvoje, odvrćajući pažnju od suštine i glavnog uzroka problema (sadržaj udžbenika) na sukob između segregacije i asimilacije, tako da problem izgleda nerješiv, a ustvari sam NGP predstavlja problem.

Jedna je studija analizirala mišljenja i stavove učenika i njihovih roditelja u pogledu NGP. Oni nisu zadovoljni sadašnjim sadržajem udžbenika iz NGP-a, te navode da bi se udžbenici trebali primarno fokusirati na BiH, a tek onda na svaki od bh. naroda i susjedne zemlje. Prema njihovom

mišljenju, udžbenici bi trebali sadržavati različita viđenja i pristupe jednom događaju, kako bi potakli otvorenu raspravu o prošlosti. Roditelji i učenici koji pripadaju etničkoj manjini u određenom dijelu BiH su uglavnom bili protiv NGP-a, što potvrđuje moje tvrdnje o diskriminatornim efektima ove vrste obrazovne politike (Trbić, 2007).

3.2 Policy opcija 2: eliminacija nacionalne grupe predmeta i stvaranje zajedničkih udžbenika za sve kao put ka okončanju segregacije i asimilacije u školama

Efekti NGP-a su takvi da produžuju diskriminativne prakse asimilacije i segregacije u školama. Kako efikasno okončati praksu „dvije škole pod jednim krovom“, ako ne postoje udžbenici prikladni za svu djecu? S administrativne strane, model iz BD-a bi mogao biti privremeno rješenje, ali ako udžbenici iz NGP-a ostanu kakvi jesu, teško je očekivati da će se situacija bitnije promijeniti.¹⁹

U pogledu udžbenika iz historije, OSCE BiH implementira projekat *Historija za budućnost: kroz obrazovanje ka pomirenju*. Cilj projekta je da razvije učeničke kognitivne vještine i kapacitet za kritičko razmišljanje i raspravljanje o događajima iz prošlosti iz različitih perspektiva. Naravno, to zahtijeva dodatnu i vrlo intenzivnu obuku s nastavnicima, zbog činjenice da su oni ključni dio ovoga projekta. Nastava iz historije treba postići efekat pomirenja kroz korištenje nove, interaktivne i angažiranije metode podučavanja. Ako bi se nastavni planovi i programi iz historije promijenili i bazirali na rezultate procesa učenja, kognitivne vještine i sposobnost kritičkog mišljenja, nastavnik bi podsticao dijete da razumije „druge“, te bi to ublažilo efekte etnocentričnog NGP-a (predstavnicu OSCE-a BiH, lična komunikacija, 2013).

Kao što je ranije navedeno, Agencija je radila na modernizaciji ZJNPP-a, koji bi bio baziran na rezultatima procesa učenja. Ukoliko bi bio uspješno implementiran, te ukoliko bi evaluacija nastavničkog rada bila izvršena na osnovu rezultata učenika, to bi moglo motivirati nastavnike da se više fokusiraju na razvijanje učeničkih vještina i kompetencija, emocionalne i socijalne inteligencije, te njihove sposobnosti da raspravljaju o problemima i ponude argumente umjesto da budu fokusirani na etnocentrični narativ u udžbenicima. Ovo je jedan od načina kako ublažiti nacionalističke narative generirane kroz NGP.²⁰ U Sarajevskom kantonu, novi nastavni planovi i programi će biti usvojeni, te će i oni biti bazirani na rezultatima procesa učenja i interesima djeteta kao pojedinca, a ne na nacionalnim interesima (Veličković, N., lična komunikacija, 2013).

Kad su u pitanju „dvije škole pod jednim krovom“, privremeno rješenje bi moglo biti ponovno administrativno ujedinjenje nastave na način da djeca u multikulturalnim razredima pohađaju sve predmete zajedno, osim NGP-a, te da imaju pravo koristiti maternji jezik. Opasnost od potencijalne asimilacije i marginalizacije djece će postojati sve do potpune eliminacije NGP-a i stvaranja univerzalnih udžbenika prihvatljivih svoj djeci. Stoga, prvi korak bi trebalo biti imenovanje nezavisnih međunarodnih i domaćih stručnjaka koji bi bili zaduženi da uklone potencijalno uvredljive, etnocentrične i sugestivne dijelove iz udžbenika. Drugi korak bi bio uspostavljanje sličnog nezavisnog stručnog tijela koje bi napravilo nove udžbenike iz predmeta Književnost, Geografija, Historija i Priroda i društvo, koji bi bili više bazirani na ishodima i rezultatima koji su postignuti putem kognitivnih, emocionalnih i društvenih vještina, te sposobnosti kritičkog mišljenja, a ne samo na reproduktivnom znanju. Projekti *Historija za budućnost* i *Svezame, otvori se* nude optimalna rješenja u tom pogledu.²¹ Nastava bi trebala biti organizirana na sva tri službena jezika, uz korištenje oba službena pisma, u skladu s Ustavom FBiH i Ustavom RS, a pravo djeteta da koristi maternji jezik u svakom trenutku nastave mora biti u potpunosti zajamčeno.

¹⁹ Kako je Ranko Nestorović (Odjeljenje za obrazovanje BD-a BiH) izjavio u intervjuu (1. mart 2013), obrazovni model BD-a BiH je ublažio etničke tenzije u školama, ali kada djeca nisu u školama, onda su uglavnom u kontaktu s djecom iz svoje etničke grupe.

²⁰ Konkretno, kada je u pitanju jezik i književnost, jedan od rezultata za nastavni plan i program bi bio: sposobnost učenika da odgovore na drugačija stajališta, izraze vlastito mišljenje potkrijepljeno argumentima i promijene vlastiti stav u svjetlu dokaza i argumenata; da razumiju; da analiziraju određena viđenja ili kulturno iskustvo opisano u tekstu koje se događa u nekom drugom društvu ili državi, razumijevajući kulturni identitet. Pogledati: UNICEF u BiH: *Ishodi učenja za jezik* (Nacrt), 2012.

²¹ *Svezame, otvori se* je izuzetan primjer udžbenika koji ima za cilj da uspostavi konstruktivnu i argumentiranu raspravu, potakne djecu da promisle o različitim konceptima, a ne da promovira patriotizam kroz jezik i književnost. Stoga je ovaj udžbenik uključivao tekstove na svakom od jezika tri konstitutivna naroda, kao i oba pisma. U postojećoj političkoj klimi, nije iznenađujuće da ovakva vrsta udžbenika nije bila prihvaćena, čak i bez nekih jakih argumenata, iako je udžbenik bio u skladu s ustavnim odredbom da postoje tri službena jezika i dva službena pisma, pošto su škole službene institucije. Velika većina djece je izrazila zanimanje za udžbenik *Svezame, otvori se*, te potkrijepila svoje stavove detaljnim i jakim argumentima, za razliku od nekih recenzenata.

Također, mogla bi se organizirati takmičenja iz pravopisa i izražavanja na službenim jezicima BiH, ali drugačijim od onog kojim učenik govori, kako bi se učenici motivirali da se upoznaju sa svim jezicima koji su u upotrebi. Na ovaj način, školski sistem bi se mogao integritirati te bi djeca konačno mogla početi pohađati nastavu zajedno. Većina učenika ispitanika izrazila je želju da budu zajedno u integriranim školama, ili da barem redovno sarađuju sa školama iz drugih dijelova BiH. Ovo je njihova reakcija na sljedeći komentar jednog učenika osnovne škole: *Djeca iz cijele Bosne i Hercegovine su provela vrijeme zajedno i postala jedna velika porodica. Svi su se radovali svakom sljedećem susretu i htjeli su bolje upoznati jedni druge. Osim prijateljstava, uspjeli smo opet učiniti Bosnu nedjeljivom kroz ovaj projekat. Mi, djeca, smo to uspjeli, i nadamo se da će odrasli slijediti naš primjer i pokušati učiniti da Bosna i Hercegovina opet postane jedna država. I ja se nadam da će sve osobe imati vlastita prava, bez obzira na nacionalnost, vjeroispovijest i finansijski status.*²²

²² Komentar je iskorišten u anketi provedenoj za potrebe ovog istraživanja: Education for Peace Evaluation Report: Joint Project: Education for Peace Institute of the Balkans and Japan International Cooperation Agency. Novembar 2005.

Učenici su upitani smatraju li navedeni komentar pozitivnim ili negativnim i da li misle kako bi i njihove škole trebale doprinijeti ciljevima navedenim u komentaru. Od ukupno 354 učenika, 304 je ocijenilo komentar pozitivnim i složilo se da bi i njihove škole trebale doprinijeti saradnji s drugim školama u BiH. Tako jedno dijete koje pohađa „dvije škole pod jednim krovom“ kaže: *Evo, imamo ovu školu i drugu školu u drugom kraju grada. Drugačije smo religije i bilo bi lijepo kada bismo postali prijatelji i vidjeli šta oni uče, kako bi i oni vidjeli šta mi učimo.* Drugi komentari su bili: *djeca u BiH su podijeljena, ali to ne bi trebalo biti tako; svi bismo trebali provoditi vrijeme zajedno, bez obzira na vjeroispovijest; ne bismo trebali biti podijeljeni i pohađati odvojenu nastavu; treba eliminirati „dvije škole pod jednim krovom“, zato što to stvara čak i više nacionalizma među mladim ljudima; u našoj školi su djeca podijeljena na kruške i jabuke, mislim da to nije u redu i da smo svi isti; mislim da je najbolje rješenje da se škole ujedine, bez obzira na vjeru i naciju.* Većina djece koja bi se željela upoznati s djecom druge etničke pripadnosti i ići u školu s njima su svjesna da to nije politika njihovih škola, a posebno ne politika njihove vlade. Samo osam ispitanika ocijenilo je komentar negativnim. Također, prema anketi provedenoj u školama, 243 od ukupno 354 učenika izrazilo je interes za sudjelovanjem u odabiru udžbenika (učenici iz sedam osnovnih i srednjih škola u BiH, lična komunikacija, 2013).

Kao što se može vidjeti iz ove kratke evaluacije, većina ispitanice djece je voljna pohađati nastavu zajedno s djecom druge etničke pripadnosti, te često krive škole, vladu ili čak roditelje za segregaciju prisutnu u školama. Stoga vjerujem da bi ovo rješenje moglo doprinijeti de-etnifikaciji obrazovanja; pravno je utemeljeno i antidiskriminacijsko, postoji i volja učenika da pohađaju nastavu zajedno, ali nema političke volje za realizaciju ove ideje, stoga se ne može smatrati dugoročnim rješenjem. Ipak, razmatranje ove opcije bi moglo pokrenuti raspravu o nedopustivosti NGP-a u školstvu u BiH, pošto NGP ima produljujući efekat u pogledu asimilacije i segregacije.

3.3 Policy opcija 3: lične priče kao generator kulture sjećanja u školama

Zalažem se za ovu opciju kao prelazno rješenje ili privremenu aktivnost koja je kratkoročno izvodiva i koja bi mogla biti efikasna čak u jednoj školi ili unutar jedne lokalne zajednice. Odnosi se na neformalne školske nastavne planove i programe i ne zahtijeva preveliki napor ili finansijsku podršku od ministarstava. Iako neformalna, ipak se može smatrati kao javna policy opcija zbog činjenice da je obrazovni sistem u BiH politiziran do tolike mjere da OCD-i ili istraživači nemaju pristup školama (u većini slučajeva) bez izričitog odobrenja nadležnog ministarstva, bez obzira na mišljenje školskog direktora ili pedagoga.

Nakon što sam opisala ovu opciju kao javnu policy opciju (koja treba biti realizirana u formi neformalne edukacije), zbog činjenice da njena realizacija zavisi od odobrenja ministarstava, objasniti ću glavni argument za zagovaranje baš ove opcije. Cilj ove studije je da uvede koncept karakternog obrazovanja,²³ fokusiranog na socijalno i emocionalno učenje, u etnički fragmentirani obrazovni sistem u BiH, kako bi se suprotstavilo etnocentričnom pristupu životu i društvu, generiranom od strane školskog sistema u BiH, te promoviralo ljudske vrijednosti. Postoji jedna dobra praksa u odnosu na nastavu baziranu na svjedočanstvima u osnovnim i srednjim školama, koju organizira i provodi Shoah fondacija.²⁴ Svjedočanstva osoba koje su preživjele holokaust predstavljena su djeci širom svijeta na zanimljiv, moderan i interaktivan način, prihvatljiv dječijem uzrastu. Zajedno s nastavnicima, predstavnici Shoah fondacije su uveli nastavu usredotočenu na svjedočanstva. Postoji i specijalni program *IWitness Video Challenge*, koji omogućava učenicima da kreiraju svoj vlastiti dokumentarni film baziran na svjedočanstvima osoba koje su preživjele holokaust. Slušajući lične priče osoba koje su preživjele holokaust, učenici se emocionalno angažiraju i identifikiraju s njima, što doprinosi razvoju empatije i borbi protiv predrasuda. To je važno iskustvo za učenike; omogućava im da saznaju kakav efekat je određeni historijski događaj imao na pojedine živote i zajednice. Jedno istraživanje je pokazalo da učenici postaju 30% manje skloni stereotipiziranju nakon što saslušaju svjedočanstva (Szonyi, A., lična komunikacija, 2013). Prema mišljenju predstavnika OSCE-a BiH, lične priče preživjelih su nevidljive široj javnosti, tako da bi bilo korisno predstaviti učenicima lične priče ljudi koji su prošli kroz rat, kako bi im se pomoglo da bolje razumiju kontekst sukoba i počnu razmišljati na kritički način o njegovim uzrocima i posljedicama (predstavnici OSCE-a BiH, lična komunikacija, 2013).

Anketa koju sam provela među djecom školskog uzrasta u osnovnim i srednjim školama u BiH sadrži citate iz knjige *Djetinjstvo u ratu* (Halilović, 2012), koja predstavlja kolekciju kratkih svjedočanstava osoba svih nacionalnosti koje su preživjele rat u BiH, a koje su bile djeca kada je početkom 1990-ih izbio rat u BiH. Svjedočanstva odabrana za anketu bila su uglavnom o prijateljstvu, neimaštini, solidarnosti, ljubavi i malim stvarima koje su činile djecu sretnom tokom rata. Anketirana djeca u bh. školama dala su vrlo emotivne i iskrene komentare o onome što su pročitali o djetinjstvu u ratu. Od 172 učenika koji prate nastavu po hrvatskom nastavnom planu i programu, 136 je odgovorilo na pitanje; 129 je reagiralo emotivno i pokazalo duboku empatiju u svojim komentarima. Većina ih je izrazila zanimanje da čuju neke od tih priča tokom organizirane nastave u školama. Od 182 učenika koji prate nastavu po federalnom nastavnom planu i programu, 105 je ponudilo odgovor i reagiralo emocionalno i empatično. Većina je rekla kako bi voljela čuti više takvih priča u školama. Ukupno 222 učenika je izrazilo želju da u školama čuju više o međuetničkim prijateljstvima i solidarnosti tokom rata (od ukupno 354 učenika). Hrvatski učenici su bili duboko dirnuti prijateljstvima u ratovima. U svojim komentarima i dojmovima su uglavnom ponavljali da su prijateljstva u ratovima bila iskrenija i jača, da su ljudi bili bliskiji i da su pozitivno iznenađeni saznanjem da vjeroispovijest i nacionalnost nisu bili uvijek važni tokom ratnih vremena. Bili su fascinirani jedinstvom djece i njihovom borbom za preživljavanje, u isto vrijeme kriveći škole, vladu te čak i roditelje za to što su podijeljeni. Mnogo ih je izrazilo samokritičnost, jer su ljudi prije bili mnogo bolji i trebali samo osnovne stvari kako bi bili sretni, za razliku od današnje djece. Djeca koja prate nastavu prema federalnom nastavnom planu i programu imala su slične reakcije, ali nisu bila tako iznenađena činjenicom da su međuetnička prijateljstva postojala tokom rata. Ovo su neke od reakcija djece koja prate nastavu po federalnom nastavnom planu i programu: *volio bih čuti ove priče u školi, zato što bismo možda onda razumjeli da trebamo živjeti zajedno i jedni kraj drugih; priče o jedinstvu su ostavile jako snažan utisak na mene; nije bilo razlike među žrtvama u ratu, svi su samo htjeli preživjeti i svi su željeli da se rat više nikad ne ponovi; jako je tužno i žalosno da su neka djeca izgubila familije i*

²³ Karakterno obrazovanje uči djecu osnovnim ljudskim vrijednostima, uključujući iskrenost, dobrotu, velikodušnost, hrabrost, slobodu, jednakost i poštovanje. Ima za cilj da odgoji djecu kako bi postali moralno odgovorni, samodisciplinirani građani. Pogledati: W. Berkowitz, M., and C. Bier, M. (2005.) *What Works in Character Education? A research driven guide for educators*, preuzeto 15. marta 2013. sa http://www.rucharacter.org/file/practitioners_518.pdf

²⁴ Kao što je navedeno na početku, Steven Spielberg je osnovao *Survivors of the Shoah Visual History Foundation*, s glavnim ciljem da prikupi i sačuva video svjedočanstva osoba koje su preživjele holokaust, preuzeto 15. marta 2013. sa <http://sfi.usc.edu/>

prijatelje samo zbog tri različite religije; trebali bismo organizirati ovakvu nastavu kako bismo čuli o strahotama rata i spriječili da se rat više ikad ponovi. Djeca koja prate nastavu po hrvatskom nastavnom planu i programu ponudila su sljedeće odgovore: priče o ljubavi i prijateljstvu bez obzira na nacionalnost su ostavile jak utisak na mene; ako bismo čuli te priče, možda bismo više poštovali jedni druge i možda bismo više poštovali prijateljstvo; odgajaju nas da mrzimo jedni druge, generacije i generacije su izgubljene zbog mržnje; nakon što sam pročitala ovo, promijenila sam mišljenje, trebali bismo se svi bolje upoznati, niko mi nikad nije rekao da je bitno imati prijatelje u ratu bez obzira na vjeru; volio bih čuti ovakve priče, zato što bih vjerovatno promijenio mišljenje i počeo voljeti druge; bilo bi sjajno čuti ove priče, zato što bi nas to naučilo da cijenimo svoje djetinjstvo i život koji nam je dat; tada nije bilo razlike među djecom, svi su bili prijatelji i svi su dijelili sve jedni s drugima; da, voljela bih čuti još ovakvih priča.

Ovo je samo jedan mali dio odgovora iz upitnika. Nadajmo se da će uz pomoć OCD-a i podršku od strane MZ-a, nastava o prijateljstvu, solidarnosti i preživljavanju u ratu biti organizirana kako bi se djeci predstavila priča o ljudskoj humanosti iz najgoreg perioda, probudio osjećaj empatije i solidarnosti, te kako bi im se ponudila realnija slika društva koja je često skrivena iza predrasuda i stereotipa generiranih od strane obrazovnog sistema u BiH i javne sfere općenito. Prema CRC-u, djeca imaju pravo da participiraju u planiranju i stvaranju nastavnih planova i programa, tako da čvrsto vjerujem da bi se njihovi pogledi trebali uzeti u obzir od strane vlade, MZ-a, OCD-a, kao i stručnjaka i istraživača u ovom polju. Ova aktivnost/opcija ima moć da ublaži diskriminativne osjećaje, prakse i stavove, kao i da stvori kulturu sjećanja na osnovu priča pojedinaca iz svih etničkih grupa.

4 Zaključci i preporuke

S obzirom na samu prirodu teme ovog policy rada, preporuke će biti fokusirane ne samo na implementaciju neformalne nastave bazirane na svjedočanstvima, nego će, nadajmo se, pokrenuti i javnu raspravu i motivirati vlasti da ponovo razmisle o postojećem obrazovnom sistemu i njegovom diskriminatorском karakteru, te pronađu izvodljiva i dugoročna rješenja uz pomoć MZ-a, OCD-a i stručnjaka iz ovog polja. Preporuke su sljedeće:

- Ministarstvima obrazovanja, posebno onim ministarstvima koja su već podržala ideju o neformalnoj nastavi o međuetničkim prijateljstvima i solidarnosti u ratu, baziranim na ličnim iskustvima i pričama: da dozvole provođenje pilot projekta u osnovnim i srednjim školama. Prikazivanje dokumentarnog filma o preživljavanju za vrijeme rata bi moglo biti dio neformalnog nastavnog plana i programa u školama, kao i razgovor između djece i preživjelih, uz intenzivan angažman pedagoga kroz cijeli projekat. Važno je evaluirati etničku distancu među djecom prije i poslije pilot projekta – ako se projekat pokaže kao uspješan, angažirati se u promoviranju važnosti i uspjeha projekta putem medija, te pokušati nagovoriti druga ministarstva obrazovanja da dozvole provođenje projekta; osnovati školsku sekciju u okviru koje će se kroz razne forme umjetnosti (drama, film, muzika, poezija itd.) obrađivati teme vezane za međuetničku solidarnost i prijateljstvo.
- MZ-u i OCD-ima: ako barem jedno ministarstvo obrazovanja da pristanak, finansirati i implementirati neformalne pripovjedačke nastave u školama kroz snimanje i prikazivanje dokumentarnih filmova o preživljavanju i međuetničkim prijateljstvima u ratu ili na neki drugi prikladan način, u saradnji s predstavnicima OCD-a koji su imali slična iskustva i koji bi mogli biti zainteresirani da pomognu u realizaciji pilot projekta.
- MZ-u i ministarstvima obrazovanja: osnovati tim stručnjaka koji bi uklonio uvredljiv i nepri-

kladan sadržaj iz NGP-a iz udžbenika, u skladu sa specifičnim ciljevima navedenim u Strategiji za razvoj obrazovanja u BiH s Akcionim planom za njenu implementaciju 2008–2015.

- MZ-u i ministarstvima obrazovanja: kako bi se depolitiziralo obrazovanje, OCD-i i istraživači bi trebali imati slobodan pristup školama na osnovu odobrenja školskog odbora, pedagoga i direktora škole, bez potrebe da kontaktiraju nadležno ministarstvo kako bi dobili dozvolu da provedu istraživanje.
- Ministarstvima obrazovanja: ako bi budući nastavni plan i program bio baziran na rezultatima i kognitivnim vještinama učenika (u skladu s informacijom dobijenom od Agencije), trebala bi se vršiti i evaluacija nastavnika i njihovih metoda u odnosu na planirane i ostvarene rezultate u pogledu vještina i kapaciteta usvojenih od strane učenika, kako bi se izbjeglo proizvoljno ponašanje nastavnika i potencijalna pojava skrivenog nastavnog plana i programa.
- Ministarstvima obrazovanja: osnovati tijelo opisano u članu 10. OZOSO-a.
- Ministarstvima obrazovanja: uzeti u obzir mišljenja i stavove djece prilikom donošenja odluka o udžbenicima, nastavnim planovima i programima, te organizacijskom ustrojstvu škola, u skladu s pravom navedenim u Generalnom komentaru CRC-a: pravo djeteta da participira u pravljenju nastavnog plana i programa.
- Ustavnom sudu BiH: razmotriti, ako Ustav BiH kaže da će *svaki entitet pružiti svu potrebnu pomoć vladi Bosne i Hercegovine kako bi joj se omogućilo da ispoštuje međunarodne obaveze Bosne i Hercegovine*, da li su obrazovne vlasti kantona i entiteta (uzevši u obzir njihove diskriminatorne prakse u obrazovanju – segregaciju i asimilaciju) prekršile Ustav BiH?
- Ustavnom sudu RS i Ustavnom sudu FBiH: razmotriti, imajući u vidu da su prethodna istraživanja pokazala da je problematično pomiriti princip nediskriminacije s pravom na obrazovanje na maternjem jeziku, ako ustavi entiteta propisuju da postoje tri službena jezika i dva službena pisma, da li je povreda ustava entiteta ako škole ne koriste sva tri jezika i oba pisma u nastavi i udžbenicima, pošto škola nije privatna (u većini slučajeva), već javna institucija?
- OSCE-u BiH: uvesti lične priče preživjelih u projekat *Historija za budućnost – kroz obrazovanje ka pomirenju*.
- MZ-u i OCD-ima: finansirati ekskurzije za djecu koja žive u udaljenim, siromašnim selima, i koja pohađaju „dvije škole pod jednim krovom“, pod uvjetom da djeca idu zajedno na ekskurzije kako bi se smanjila etnička distanca među njima.
- OCD-ima i istraživačima: na osnovu ovog istraživanja i prethodnih analiza i studija, angažirati se na iniciranju novih istraživanja u ovom polju i započeti javnu raspravu/kampanju o nužnosti okončanja prakse NGP-a kako bi se efikasno eliminirala segregacija i asimilacija u školama i stvorili preduslovi za evropske integracije. Bilo bi korisno ako bi istraživači i stručnjaci uključeni u pitanja obrazovanja analizirali prisustvo skrivenog nastavnog plana i programa u školama. Također, važno je da OCD zagovara uvođenje neformalne nastave u škole, bazirane na svjedočanstvima o međuetničkom prijateljstvu i solidarnosti u proteklom ratu, uzimajući u obzir volju djece da čuju ove priče i imajući na umu pozitivne efekte koje ove priče imaju na njih u smislu prevazilaženja etničkih barijera, kao što je ova studija pokazala.

Bibliografija

- Amandman XXIX Ustava FBiH*. Pristupljeno 13. 3. 2013, http://www.ads.gov.ba/v2/index.php?option=com_content&view=article&id=1952:ustav-federacije-bosne-i-hercegovine-sa-amandmanima&catid=50:osnove-ustavnog-sistema-bosne-i-hercegovine&Itemid=76&lang=bs
- Bećirović, A. (5. maj 2012). Dobrovoljačka 20 godina poslije: psovka dočekane porodice ubijenih. *Oslobođenje*.
- Berkowitz, M. W., and C. Bier, M. (2005.) What Works in Character Education? A research driven guide for educators. *Pristupljeno* 15. 3. 2013, http://www.rucharacter.org/file/practitioners_518.pdf
- Bloomfield, D. (2006) On Good Terms: Clarifying Reconciliation. *Berghof Report No. 14*. Berghof Research Center for Constructive Conflict Management
- Brkić, M., i Brkić, M. A. *Dvije škole pod jednim krovom: od segregacije do koedukacije*. *Pristupljeno* 10. 3. 2013, http://tripalo.hr/knjige/hrvati_u_bih/brkic.pdf
- Constitution of Republic of Srpska*. *Pristupljeno* 13. 3. 2013, <http://legislationline.org/documents/section/constitutions>
- Constitution of B&H*. *Pristupljeno* 13. 3. 2013, <http://legislationline.org/documents/section/constitutions>
- Koordinacija ministara obrazovanja FBiH (2012). *Preporuke za eliminisanje segregirajućih i podijeljenih struktura u odgojno-obrazovnim ustanovama u Federaciji Bosne i Hercegovine*. Pristupljeno 13. 1. 2013, http://www.fmon.gov.ba/images/pdf/Preporuke_za_eliminisranje_segirajucih_i_podijeljenih_struktura_u_odgojno-obrazovnim_ustanova_u_FBIH.pdf
- Council of Europe, *Protocol 12 to the European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms on the Prohibition of Discrimination*, 4 November 2000, ETS 177. *Pristupljeno* 13. 3. 2013, <http://www.unhcr.org/refworld/docid/3ddd0cb44.html>
- Diegoli, T. (2007). *Kolektivno pamćenje i obnova društva u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Fond otvoreno društvo BiH.
- Đokic, D. (2002). The Second World War II: discourses of reconciliation in Serbia and Croatia in the late 1980s and early 1990s. *Journal of Southern Europe and the Balkans*, 4(2), 127–140.
- Halilović, J. (2012). *Djetinjstvo u ratu*. Sarajevo: Udruženje URBAN.
- Kapo, M. (2012). *Nacionalizam i obrazovanje: studija slučaja Bosna i Hercegovina*. Sarajevo: Fond otvoreno društvo BiH.
- Karge, H., i Bubalo, K. (2008). *Reforma nastave povijesti u Bosni i Hercegovini: modernizacija udžbenika povijesti u BiH: od uklanjanja uvredljivog sadržaja iz udžbenika tijekom 1999.godine do nove generacije udžbenika u školskoj 2007./2008.godini*. Braunschweig: Institut za međunarodno istraživanje udžbenika Georg Ekert.
- Kattago, S. (2001). *Ambiguous Memory: The Nazi Past and German National Identity*. London: Praeger Publishers.
- Majstorović, D. (7. april 2012). Dvije decenije žrtve pretvaraju u agresore. *Fokus*.
- Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti*, Beograd, 1986.

Ministarstvo civilnih poslova (2012). *Informacija o izvršenju Okvirnog zakona o osnovnom i srednjem obrazovanju u Bosni i Hercegovini*

Natalya Clark, J. (2010). Education in Bosnia and Herzegovina: The case for root and branch reform. *Journal of Human Rights*, 9:344–362, Taylor & Francis Group.

Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH (Službeni glasnik BiH, br. 18/03).

OSCE B&H. *Finding the long term solutions for the elimination of discrimination, assimilation and segregation*. Pristupljeno 10. 3. 2013, http://www.oscebih.org/documents/osce_bih_doc_2010122216365135eng.pdf

OSCE B&H. *Guidelines for Textbook Writing and Evaluation of History Textbooks for Primary and Secondary Schools in BiH*. Pristupljeno 10. 3. 2013, http://www.coe.ba/web2/en/dokumenti/doc_download/300-guidelines-for-writing-and-evaluation-of-history-textbooks-in-bih-april-2005.html

OSCE B&H (2005). *Raising Debate: Is BiH Respecting its International Commitments in the Field of Education - Questions for the Citizens of BiH*. Pristupljeno 10. 1. 2013, <http://www.zpravicoobrazovanje.ba/Dokumenti/Zakoni%20i%20konvencije/OSCE.pdf>

Pavelić, B. (25. maj 2012). New Countries, New Views on Tito. *Balkan Insight*. Pristupljeno 20. 12. 2012, <http://www.balkaninsight.com/rs/article/nove-drzave-novi-stavovi-o-titu/btj-topic-memorialisation-latest-headlines/6>

Sadiković, M. (2012). Kako učimo našu djecu. In Madacki, S., and Karamehić, M. (Eds.), *Dvije škole pod jednim krovom: studija o segregaciji u obrazovanju*. Sarajevo: Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu, Asocijacija Alumni Centra za interdisciplinarne postdiplomske studije (ACIPS)

Šabotić, I., i Čehajić, M. (2012). Historija: Udžbenik za deveti razred devetogodišnje osnovne škole. NAM Tuzla/Vrijeme Zenica.

Singh Grewal, B. (2003). *Johan Galtung: Positive and Negative Peace*. School of Social Science, Auckland University of Technology.

Shoah Visual History Foundation. Pristupljeno 15. 3. 2013, <http://sfi.usc.edu/>

Trbić, Dž. (ur). (2007). *Obrazovanje u Bosni i Hercegovini: Čemu učimo djecu? - Analiza sadržaja udžbenika nacionalne grupe predmeta*, Sarajevo: Fond otvoreno društvo BiH.

Trbić, Dž., i Kojić Hasanagić, S. (ur). (2007.) *Čemu učimo djecu? – Istraživanje stavova roditelja i učenika o vrijednostima u nastavnim planovima i programima i udžbenicima*. Sarajevo: Fond otvoreno društvo BiH.

Trkulja, A. (2011). Learning universal, indivisible and equal human rights: the challenge of human rights education for school systems in Serbia and Bosnia and Herzegovina. *Master thesis selected for publishing: academic year 2010-2011 European Regional Master's Degree in Democracy and Human Rights in South East Europe*.

UNDP B&H (2011). *Suočavanje s prošlošću i pristup pravdi iz perspektive javnosti- specijalni izvještaj*. Pristupljeno 10. 12. 2012, http://www.mhrr.gov.ba/ljudska_prava/tran_pravda/default.aspx?id=1799&langTag=bs-BA

UN Committee on the Rights of the Child (CRC), *General Comment No. 12 (2009): The right of the child to be heard*, 20 July 2009, CRC/C/GC/12. Pristupljeno 13. 3. 2013, <http://www.unhcr.org/refworld/docid/4ae562c52.html>

UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR), *General Comment No. 13: The Right to Education (Art. 13 of the Covenant)*, 8 December 1999, E/C.12/1999/10. Pristupljeno 13. 3. 2013, <http://www.unhcr.org/refworld/docid/4538838c22.html>

UN General Assembly, *Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law : resolution / adopted by the General Assembly*, 21 March 2006, A/RES/60/147. Pristupljeno 13. 3. 2013, <http://www.unhcr.org/refworld/docid/4721cb942.html>

Veličković, N. (2012). Školokrečina: nacionalizam u bošnjačkim, hrvatskim i srpskim čitankama. *Školegijum: dvolist za pravednije obrazovanje*, 4. Pristupljeno 12. 1. 2013, http://www.soros.org.ba/images/Prog_docs/ED/Skolegijum/skolegijum-4.pdf

Verlašević, A., i Alić, V. (2012). Čitanka: udžbenik za deveti razred devetogodišnje osnovne škole. NAM Tuzla/Vrijeme Zenica.

Vrcan, S. (2003). Faith and State: the exemplary case of Former Yugoslavia. *Transeuropeennes*, Vol. 23, 51–63.

Wilkes, G., Kuburić, A., Andrejč, G., Kuburić, Z., Brkić, M.A., Jusić, M., and Popov-Momčinović, Z. (2012). *Reconciliation and Trust Building in Bosnia and Herzegovina*. Project on Religion and Ethics in the Making of War and Peace, The University of Edinburgh, and the Center for Empirical Research on Religion in Bosnia and Herzegovina. Pristupljeno 12. 12. 2012, <http://malikoraci.com.ba/wp-content/uploads/2012/11/Edinburg-Eng-FINAL-reduced-1.pdf>

Yuksel, S. *Kohlberg and Hidden Curriculum in Moral Education: An Opportunity for Students' Acquisition of Moral Values in the New Turkish Primary Education Curriculum*. Pristupljeno 13. 3. 2013, <http://202.116.45.198/xxjy/xxjy2/content/wenjian/ckwx/y/8/1.pdf>

Zakon o zabrani diskriminacije BiH, Službeni glasnik BiH, br. 59/09, objavljen 28. 7. 2009, stupio na snagu 5. 8. 2009.

Dodatak 1

Lista institucija koje su odgovorile na upitnik (u pisanoj formi ili putem intervjua):

Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje
Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke
Ministarstvo civilnih poslova BiH
Odjeljenje za obrazovanje Brčko distrikta BiH
Ministarstvo prosvjete i kulture Republike Srpske
Ministarstvo za obrazovanje, nauku i mlade Kantona Sarajevo
Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta Bosansko-podrinjskog kantona
Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta Unsko-sanskog kantona
Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta Tuzlanskog kantona
Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta Zeničko-dobojskog kantona
Ministarstvo prosvjete, znanosti, kulture i sporta Hercegovačko-neretvanskog kantona
Prosvjetno-pedagoški zavod Sarajevo

Lista intervjuiranih osoba (putem e-maila, ili lično):

Savjetnici federalnog ministra obrazovanja
Adžem, Dževad, ministar obrazovanja Bosansko-podrinjskog kantona
Bećirović, Aida, direktorica Fondacije „Schüler helfen leben“, Ured u BiH
Bogunić, Zineta, Osnovna škola „Čengić Vila 1“, Sarajevo, direktorica
Ćemalović, Elvira, Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru, univerzitetska profesorica
Gorjanc-Prelević, Tea, Koalicija za REKOM
Ibrahimović, Namir, nastavnik jezika i književnosti
Lasić, Mile, Filozofski fakultet Mostar, univerzitetski profesor
Mahmić, Samir, Asocijacija srednjoškolaca u Bosni i Hercegovini
Moll, Nicolas, historičar
Popov-Momčinović, Zlatiborka, Filozofski fakultet u Istočnom Sarajevu, aktivistica
Predstavnici OSCE misije u BiH, Sektor za obrazovanje
Savija-Valha, Nebojša, Nansen Dialogue Center Sarajevo
Sobhani-Izadinia, Naghme, Education for Peace Balkans (Canada), direktor
Šmok, Martin, USC Shoah Foundation – The Institute for Visual History and Education, (California), viši konsultant za međunarodne programe/projekte
Szonyi, Andrea, USC Shoah Foundation – The Institute for Visual History and Education (California), viši konsultant za međunarodne programe obuke
Tomić, Stanislav, Gimnazija „Petar Kočić“, Zvornik, nastavnik
Trbić, Dženana, Fond otvoreno društvo BiH
Veličković, Nenad, Filozofski fakultet Sarajevo, univerzitetski profesor

Ankete:

Ukupno 354 učenika koji nastavu pohađaju prema hrvatskom ili federalnom nastavnom planu i programu u sedam škola koje sam posjetila (6 osnovnih i jedna srednja škola) odgovorilo je na anonimnu anketu. 25 učenika srednjih škola je odgovorilo na anketu putem e-maila.

Edina Đurković, završila je Prvu gimnaziju u Sarajevu i diplomirala na Pravnom fakultetu u Sarajevu. 2011. godine završava Evropski regionalni magistarski studij iz demokratije i ljudskih prava u jugoistočnoj Evropi. Radila je u konsultantskoj firmi Djikic Consulting Services, a nakon završenog magisterija i kao saradnica Fonda za humanitarno pravo i direktorica i jedan od osnivača nevladine organizacije Tranzicijska pravda, odgovornost i sjećanje u Bosni i Hercegovini, aktivno saradujući sa nevladinim organizacijama iz BiH i regiona i pomažući proces zagovaranja osnivanja Regionalne komisije za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim kršenjima ljudskih prava počinjenim na području nekadašnje Jugoslavije u periodu od 1991. do 2001. godine (REKOM). 2012. godine dobija stipendiju Vlade Republike Francuske za magistarski studij u Francuskoj u oblasti prava. Oblasti njenog istraživačkog i profesionalnog interesovanja su prvenstveno mehanizmi tranzicijske pravde i međunarodno krivično pravo, kao i istraživanja u domenu političke kulture i religijskog nacionalizma.

Fond
otvoreno društvo
Bosna i Hercegovina

Fond otvoreno društvo BiH pokrenuo je Program podrške istraživanjima u oblasti javnih politika početkom 2004. godine. Osnovni cilj programa je unaprijeđenje istraživanja i analize javnih politika kako bi se potaknuo argumentovani dijalog i razvio takav način donošenja odluka u oblasti javnih politika koji će počivati na relevantnim informacijama i realnim opcijama. Program obuhvata edukaciju iz oblasti istraživanja javnih politika, stipendije za istraživanje i mentorstvo u toku istraživanja. Do sada je, u okviru ovog programa, stipendirano 90 istraživača.